

**EN DE
HEL
BRAK
LOS**

Voor MICHAEL SISSONS,
al dertig jaar lang een vorstelijk agent, adviseur en vriend

MAX
HASTINGS
EN
DE
HEL
BRAK
LOS

DE WERELD
IN OORLOG:
1939–1945

Inleiding 9

1

**HET VERRAAD
VAN POLEN** 17

2

**GEEN VREDE,
WEINIG OORLOG** 43

3

**UITVALLEN
NAAR HET WESTEN** 63

Noorwegen 63

De val van Frankrijk 74

4

**GROOT-BRITTANNIË
STAAT ALLEEN** 101

5

**HET MIDDELLANDSE
ZEEGEBIED** 129

De gok van Mussolini 129

Een Grieks drama 141

Zandstormen 151

6

BARBAROSSA 167

7

**MOSKOU GERED,
LENINGRAD VERHONGERD** 195

8

**AMERIKA MAAKT ZICH OP
VOOR DE STRIJD** 215

9

**HET TRIOMFJAAR
VAN JAPAN** 235

'Ik neem aan dat u die mannetjes
wel opzijschuift' 235
De 'blanke route' uit Birma 253

10

LOTSWISSELINGEN 265

Bataan 265
De Koraalzee en Midway 274
Guadalcanal en Nieuw-Guinea 293

11

GROOT-BRITTANNIË OP ZEE 311

De Atlantische Oceaan 311
Poolkonvooien 328
De beproevingen van operatie
Pedestal 338

12

**DE VUURPROEF:
RUSLAND IN 1942** 345

13

LEVEN MET OORLOG 371

Strijders 371
Thuisfronten 385
De plaats van de vrouw 401

14

OUT OF AFRICA 411

15

**DE BEER BREEKT LOS:
RUSLAND IN 1943** 433

16

VERDEELDE WERELDRIJKEN 453

Wiens vrijheid? 453

Het Britse bestuur in India:
verbleekte glans 473

17

FRONTEN IN AZIË 485

China 485

Knokken in de jungle en hinkelen
over de eilanden 491

18

**ITALIË:
HOGE VERWACHTINGEN,
WRANGE VRUCHTEN** 501

Sicilië 501

De weg naar Rome 511

Joegoslavië 525

19

OORLOG IN DE LUCHT 533

Bommenwerpers 533

Doelwitten 544

20

SLACHTOFFERS 561

Meesters en slaven 561

De moord op de Joden 572

21

**EUROPA WORDT
EEN SLAGVELD** 593

22

**JAPAN TROTSEERT
HET LOT** 629

23

DUITSLAND BELEGERD 649

24

**DE VAL VAN
HET DERDE RIJK** 671

Boedapest: in het oog van de storm 671

Eisenhowers opmars naar de Elbe 680

Berlijn: de laatste slag 688

25

JAPAN VERSLAGEN 711

26

**OVERWINNAARS
EN OVERWONNEN** 733

Dankwoord 759

Lijst van kaarten 761

Noten en verwijzingen 763

Literatuur 793

Register 805

INLEIDING

Dit boek gaat in de eerste plaats over menselijke ervaringen. De Tweede Wereldoorlog ging alles te boven wat de mensen uit die tijd ooit hadden meegemaakt en velen van hen konden ook naderhand maar moeilijk onder woorden brengen wat er met hen was gebeurd. 'De hel brak los' was een veelgehoord cliché. Het is een uitdrukking die zo vaak wordt gebruikt in ooggetuigenverslagen van veldslagen, luchtaanvallen, moordpartijen en scheepsrampen dat ze latere generaties banaal in de oren is gaan klinken. Toch geven die woorden in een belangrijk opzicht de essentie weer van wat de strijd betekende voor de honderden miljoenen mensen die uit hun rustige, geregelde bestaan werden gerukt en vaak jarenlang beproevingen moesten doorstaan, die voor ten minste zestig miljoen van hen eindigden met de dood. Tussen september 1939 en augustus 1945 zijn als gevolg van dit wereldwijde conflict elke dag gemiddeld zevenentwintigduizend mensen omgekomen. Voor sommige overlevenden is hun gedrag tijdens de oorlog heel hun verdere leven bepalend gebleven voor hun positie in de samenleving, in goede of in slechte zin. Succesvolle strijders behielden een aureool dat hun een vooraanstaande positie bij de overheid of in het bedrijfsleven kon bezorgen. Het kon ook anders: dertig jaar na de Duitse capitulatie mompelde een veteraan van de Britse burgerwacht aan de bar van een Londense club nog over een vooraanstaand conservatief politicus: 'Geen slechte kerel, die Smith. Jammer dat hij in de oorlog zijn snor heeft gedrukt.' Een Nederlands meisje dat in de jaren vijftig opgroeide, merkte dat haar ouders al hun burens indeelden naar hun gedrag tijdens de Duitse bezetting.

Britse en Amerikaanse infanteristen waren geschokt door wat ze meemaakten tijdens de veldtocht van 1944–1945 in Noordwest-Europa, die elf maanden duurde. Maar de Russen en de Duitsers vochten bijna vier jaar lang met elkaar, onder veel slechtere omstandigheden, en met veel meer slachtoffers.*

Sommige landen die militair slechts een marginale rol speelden, verloren veel meer mensenlevens dan de westerse geallieerde mogendheden.

* In dit boek wordt het woord 'slachtoffers' in militair-technische zin gebruikt; bedoeld worden degenen die gedood werden, vermist of gewond raakten, of gevangen werden genomen. Op de meeste oorlogsterreinen vielen bij grondacties doorgaans ongeveer drie gewonden op iedere gesneuvelde.

De beproeving die China tussen 1937 en 1945 onder Japanse handen onderging, kostte ten minste vijftien miljoen mensen het leven. Joegoslavië, waar de bezetting door de asmogendheden gepaard ging met een burgeroorlog, verloor meer dan een miljoen inwoners. Veel mensen hebben taferelen meegemaakt die deden denken aan renaissancevoorstellingen van de hel: mensen die werden verscheurd tot stukken vlees en bloed, steden die in puin werden gelegd, ordelijke gemeenschappen die werden versplinterd. Vrijwel alles wat beschaafde mensen in vreedstijd als vanzelfsprekend beschouwen werd weggevaagd, met name de verwachting dat ze beschermd werden tegen geweld.

In één boek een gedetailleerd beeld schetsen van de oorlog, de grootste gebeurtenis in de menselijke geschiedenis, is onmogelijk. Diverse aspecten ervan heb ik al beschreven in acht boeken, waarvan de belangrijkste zijn *Bomber Command*, *Overlord*, *Armageddon* [vertaald als *De slag om Duitsland*], *Nemesis* en *Finest Years*; daarom heb ik ernaar gestreefd een herhaling van anekdotes of ook van analyses van grote kwesties te vermijden. In *Nemesis* heb ik bijvoorbeeld een heel hoofdstuk gewijd aan de atoombommen van 1945 op Hiroshima en Nagasaki en het lijkt me niet zinvol mijn argumenten hier nog eens te herhalen. In dit boek plaats ik de gebeurtenissen in een chronologisch kader en probeer ik 'het grote beeld' te schetsen en te bespreken, de context waarin de gebeurtenissen plaatsvonden: ik wil de lezer een breed inzicht geven in wat er tussen 1939 en 1945 in de wereld gebeurde. Maar vooral wil ik laten zien wat het conflict betekende voor tal van gewone mensen in vele samenlevingen, die er actief dan wel passief bij betrokken waren — al is dat onderscheid vaak vaag. Die vrouw uit Hamburg bijvoorbeeld, die Hitler hartstochtelijk steunde maar in juli 1943 omkwam in de vuurstorm van de geallieerde bombardementen, was zij een medeplichtige aan de misdadige oorlog van de nazi's of een onschuldig slachtoffer van een gruweldaad?

Omdat ik op zoek was naar het menselijke verhaal, waar mogelijk zonder de algehele samenhang uit het oog te verliezen, heb ik in mijn beschrijving veel namen van militaire eenheden en details van manoeuvres op het slagveld weggelaten. De kaartjes zijn bewust globaal in plaats van gedetailleerd en op de foto's staan gewone mensen, geen krijgsheren. Ik heb geprobeerd een wereldwijd beeld te geven, met een nadruk op aspecten van het conflict die ik elders nog niet heb onderzocht en waarover me meer te zeggen lijkt. Zo behandel ik de wederwaardigheden van India bijvoorbeeld wel, en ga ik niet diep in op andere aspecten die al uitvoerig zijn onderzocht, zoals Pearl Harbor en de slag om Normandië.

De nazi-ideologie is het meest samenhangend bewerkstelligd in de Joodse genocide. In *De slag om Duitsland* heb ik geschreven over de beproe-

vingen van concentratiekampgevangenen, hier ga ik in op de vraag hoe de Holocaust vanuit het perspectief van de nazi's tot stand is gekomen. In het Westen wordt tegenwoordig zo breed gedacht dat de oorlog werd uitgevochten om de Joden dat ik wil benadrukken dat dit niet het geval was. Hitler en zijn volgelingen kozen er weliswaar voor de Joden de schuld te geven van de problemen van Europa en de misstanden in het Derde Rijk, maar de strijd van Duitsland met de geallieerden ging om de macht en om de heerschappij over het Europese halfmond. Het lot van het Joodse volk onder de nazibezetting speelde geen grote rol in de visie op de strijd van Churchill, Roosevelt en, wat minder zal verrassen, in die van Stalin. Ongeveer een zevende van alle mensen die zijn bezweken onder het nazisme, en bijna een tiende van alle mensen die tijdens de oorlog stierven, bleken uiteindelijk Joden te zijn. Maar indertijd zagen de geallieerden hun vervolging slechts als een deel van de bijkomende schade die Hitler veroorzaakte, en de Russen zien de Holocaust nog steeds zo. De beperkte aandacht die de geallieerden tijdens de oorlog hadden voor de lotgevallen van de Joden was destijds een bron van frustratie en woede voor hun geloofsgenoten die wél op de hoogte waren, en heeft sindsdien geleid tot grote verontwaardiging. Maar het is belangrijk te erkennen dat de strijd tussen 1939 en 1945 voor de geallieerde landen vooral ging om de dreiging die de asmogendheden vormden voor hun eigen belangen, hoe edel en menslievend Churchill die belangen ook omschreef.

Een van de belangrijkste waarheden over de oorlog, zoals over alle menselijke aangelegenheden, is dat mensen wat ze meemaken alleen kunnen interpreteren in de context van hun eigen situatie. Het feit dat het lijden van sommige mensen, objectief en statistisch gezien, minder erg was dan dat van anderen elders in de wereld, betekende voor die betrokken mensen niets. Het zou onmenselijk zijn geweest tegen een Britse of Amerikaanse militair onder een spervuur van mortiergranaten en te midden van stervende kameraden te zeggen dat het aantal Russische slachtoffers vele malen groter was. Het zou beledigend zijn geweest een Fransman die honger leed, of zelfs een Engelse huisvrouw die de eentonige rantsoenen zat was, voor te houden dat uitgehongerde mensen in het belegerde Leningrad elkaar opaten, terwijl mensen in West-Bengalen hun dochters verkochten. Weinig inwoners van Londen die in 1940–1941 de blitzkrieg van de Luftwaffe doorstonden, zouden zich getroost hebben gevoeld door de wetenschap dat er later veel meer Duitsers en Japanners zouden omkomen door geallieerde bombardementen, en dat de verwoestingen ongeëvenaard zouden zijn. Historici hebben de plicht én het voorrecht te relativiseren op een manier die van eigentijdse betrokkenen niet kan worden verwacht. Vrijwel iedereen die de oorlog meemaakte heeft in zekere mate geleden en dit boek gaat

over de uiteenlopende schaal en verschillende aard van hun ervaringen. Maar als andere mensen er nog erger aan toe zijn, kun je nog niet berusten in je eigen lot.

Sommige aspecten van de oorlogservaring waren bijna universeel: angst en verdriet, de dienstplicht die jonge mannen en vrouwen dwong tot een heel ander bestaan dan ze zelf zouden hebben gekozen, veelal in gevechtssituaties en in het ergste geval als slaven. De wereldwijde toename van prostitutie was een tragisch verschijnsel dat een eigen boek verdient. Het conflict leidde tot grootscheepse massamigratie. Soms verliep die ordelijk: de helft van de Britse bevolking verhuisde in de loop van de oorlog, en veel Amerikanen kregen een baan in een vreemde plaats. Maar elders werden miljoenen mensen onder erbarmelijke omstandigheden uit hun gemeenschap gerukt en ondergingen ze beproevingen die velen van hen niet overleefden. 'Vreemde tijd', schreef een anonieme Berlijnse vrouw op 22 april 1945 in een van de belangrijke dagboeken uit de oorlog. 'Je maakt geschiedenis mee uit de eerste hand, dingen waarover later zal worden gezongen of verteld. Maar van dichtbij lossen ze op in zorgen en angst.(...) Morgen ga ik brandnetels zoeken en kolen halen.'

De ervaring op het slagveld varieerde van land tot land, van onderdeel tot onderdeel. Binnen de legers liepen militairen met gevechtstaken veel meer risico dan de miljoenen militairen met ondersteunende taken. In het Amerikaanse leger sneuvelde in totaal slechts vijf promille van de soldaten, de overgrote meerderheid van de militairen stond niet aan grotere gevaren bloot dan in het gewone burgerleven. Terwijl zeventienduizend Amerikanen bij gevechten ledematen kwijtraakten, ondergingen tijdens de oorlogsjaren in Amerika zelf honderdduizend werknemers amputaties als gevolg van arbeidsongevallen. Wie zich op het slagveld bevond toen zijn land op de terugtocht was, had zwaarder te lijden dan wie diende bij een overwinning; geallieerde soldaten die pas in 1944–1945 in actie kwamen, hadden statistisch gezien een veel betere kans op overleving dan bijvoorbeeld bemanningen van vliegtuigen of onderzeeërs of mariniers die eerder in actie moesten komen, toen hun zaak er minder goed voor stond.

In mijn verhaal ligt de nadruk op opvattingen en ervaringen van onderop, op de stemmen van gewone, en niet van hooggeplaatste mensen. Elders heb ik uitvoerig geschreven over de krijgsheren van 1939–1945. Eigentijdse dagboeken en brieven geven weer wat de mensen deden of wat hun werd aangedaan, maar vertellen vaak weinig over wat ze dachten; dat laatste is interessant, maar ook moeilijker te achterhalen. De voor de hand liggende verklaring is dat de meeste soldaten jong en onvolwassen zijn: ze ervaren hevige opwindings, angst of ontbering, maar slechts een kleine minderheid van hen heeft de emotionele energie voor reflectie, omdat ze

opgaan in hun onmiddellijke fysieke omgeving, hun directe behoeften en verlangens.

De kern van dit probleem is dat slechts een select groepje nationale leiders en bevelhebbers enigszins een beeld had van wat zich buiten hun onmiddellijke gezichtsveld afspeelde. Burgers leefden in een mist van propaganda en onzekerheid, die in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten nauwelijks minder dicht was dan in Duitsland of Rusland. Frontstrijders beoordeelden hun slagen of falen hoofdzakelijk door slachtoffers te tellen en op te merken of ze oprukten of zich terugtrokken. Soms waren die aanwijzingen echter niet genoeg. Gedurende de veldtocht op het eiland Leyte in de Filipijnen was het bataljon van soldaat eerste klas Eric Diller zeventien dagen lang afgesneden van de Amerikaanse hoofdstrijdmacht, maar Diller kwam er pas achter hoe ernstig de situatie van zijn eenheid was geweest toen zijn compagniescommandant hem dat na de oorlog uitlegde.

Zelfs die bevoorrechte mensen die toegang hadden tot geheimen kenden niet meer dan hun eigen stukjes van een grote legpuzzel. Roy Jenkins, de latere Britse staatsman, werkte in Bletchley Park als codebreker. Hij en zijn collega's realiseerden zich weliswaar de urgentie en het belang van hun werk, maar anders dan het in sensationele films over Bletchley wordt voorgesteld, kregen ze niets te horen over de betekenis of de gevolgen van wat ze deden. Uiteraard waren die beperkingen bij de tegenpartij alleen nog maar groter. In januari 1942 raakte Hitler ervan overtuigd dat te veel mensen in Berlijn te veel wisten en beval hij dat zelfs Abwehrfunctionarissen alleen dié informatie mochten krijgen die ze nodig hadden voor hun werk. Ze mochten geen radio-uitzendingen van de vijand beluisteren, wat voor een inlichtingendienst een grote handicap was.

Ik ben gefascineerd door de complexe wisselwerking van loyaliteiten en sympathieën over de hele wereld. In Groot-Brittannië en Amerika is het geloof dat onze ouders en grootouders 'een goede oorlog' vochten zo diep geworteld dat we geneigd zijn te vergeten dat de houding van mensen in veel andere landen tweeslachtiger was: koloniale onderdanen, met name de vierhonderd miljoen inwoners van India, zagen weinig voordelen in een nederlaag van de asmogendheden als ze zelf onder Britse heerschappij bleven. Veel Fransen vochten krachtig tegen de geallieerden. In Joegoslavië zetten rivaliserende groepen zich veel sterker in om elkaar te bestrijden dan om de belangen van óf de geallieerden óf de asmogendheden te bevorderen. Veel onderdanen van Stalin grepen de kans die de Duitse bezetting hen bood aan om de wapens op te nemen tegen het gehate regime in Moskou. Daarmee zeg ik niet dat de geallieerde zaak niet terecht heeft overwonnen, maar wil ik er alleen maar op wijzen dat Churchill en Roosevelt de waarheid ook niet altijd in pacht hadden.

Misschien is het nuttig uit te leggen hoe dit boek tot stand kwam. Ik ben begonnen met het herlezen van *A World at Arms* van Gerhard Weinberg en *Total War* van Peter Calvocoressi, Guy Wint en John Pritchard, waarschijnlijk de twee beste boeken waarin de geschiedenis van de oorlog in één boekdeel wordt behandeld. Vervolgens heb ik het geraamte van het verhaal opgezet, de belangrijkste gebeurtenissen in de juiste volgorde geplaatst en het verhaal aangekleed met anekdotes en mijn eigen beschouwingen. Toen ik de eerste versie had afgerond, heb ik een aantal voortreffelijke overzichten van het conflict nog eens herlezen: *Why the Allies Won* van Richard Overy [in het Nederlands uitgebracht als *Waarom de geallieerden wonnen*], *There's a War to be Won* van Allan Millett en Williamson Murray, en *Moral Combat* van Michael Burleigh. Zo heb ik mijn eigen opmerkingen en conclusies beoordeeld in het licht van die van hen.

Waar mogelijk heb ik aan relatief obscure anekdotes de voorkeur gegeven boven terecht gevierde persoonlijke herinneringen — zo heb ik *The Last Enemy* van Richard Hillary [in het Nederlands uitgebracht als *De laatste vijand*] en *Quartered Safe out Here* van George Macdonald Fraser niet gebruikt. Dr. Ljoeba Vinogradova, die de afgelopen tien jaar mijn Russische materiaal heeft onderzocht, heeft voor dit boek nieuwe persoonlijke verhalen, dagboeken en brieven geselecteerd en vertaald. Serena Sissons heeft veel passages uit Italiaanse memoires en dagboeken vertaald, omdat het volk van Mussolini naar mijn mening onvoldoende is vertegenwoordigd in de meeste Angelsaksische boeken. Ik heb zelf in het archief van het Imperial War Museum en het Sikorski Institute in Londen onderzoek gedaan naar ongepubliceerde Poolse verslagen. Opnieuw ben ik dank verschuldigd aan dr. Tami Biddle van het US Army War College in Carlisle, Pennsylvania, voor inzichten en documenten uit haar eigen onderzoek, die ze royaal met mij heeft gedeeld. Diverse vrienden, onder wie met name professor Sir Michael Howard, dr. Williamson Murray en Don Berry, zijn zo vriendelijk geweest mijn conceptmanuscript te lezen en correcties, suggesties en opmerkingen van onschatbare waarde voor te stellen. De nestor van de Britse marinehistorici, professor Nicholas Rodger van All Souls College in Oxford, heeft het hoofdstuk gelezen over de Britse ervaringen op zee, en mijn definitieve tekst heeft daar erg van geprofiteerd. Richard Frank, de belangrijkste moderne Amerikaanse historicus van het Pacifisch gebied, heeft in mijn eerste versie een schrikbarende lijst grove fouten aangewezen, waarvoor ik hem zeer dankbaar ben. Geen van hen draagt uiteraard verantwoordelijkheid voor mijn uitspraken en fouten.

Meer dan vijfenzeftig jaar na het einde van de oorlog streeft een auteur er eerder naar een persoonlijke visie te geven dan een volledig overzicht te presenteren van deze grootste en verschrikkelijkste van alle menselijke

ervaringen, die alle moderne historici aanzet tot bescheidenheid, ingegeven door de dankbaarheid dat ons iets vergelijkbaars bespaard is gebleven. Toen kolonel Charles à Court Repington, de militaire correspondent van de *Daily Telegraph*, in 1920 een bestseller over de voorbije oorlog publiceerde, werd het als onheilspellend en smakeloos gezien dat hij als titel had gekozen *The First World War*, want dat suggereerde dat er nog een kon komen. Dit boek *The Last World War* noemen, was misschien de goden verzoeken geweest, maar het is in elk geval zeker dat er nooit meer miljoenen soldaten met elkaar zullen vechten op Europese slagvelden, zoals tussen 1939 en 1945. De conflicten van de toekomst zullen heel anders zijn, en het is misschien niet al te optimistisch om aan te nemen dat ze minder verschrikkelijk zullen zijn.

Max Hastings

Chilton Foliat, Berkshire, en Kamogi, Kenia, juni 2011

1

HET VERRAAD VAN POLEN

Adolf Hitler was vastbesloten om oorlog te gaan voeren. Toch leidde zijn inval in Polen in 1939 net zomin onafwendbaar tot een wereldwijd conflict als de moord op aartshertog Franz Ferdinand van Oostenrijk in 1914. Groot-Brittannië en Frankrijk waren bereid noch in staat hun aan Polen toegezegde veiligheidsgaranties na te komen en het feit dat ze Duitsland de oorlog verklaarden, werd zelfs door sommigen van de felste antinazi's beschouwd als een dwaas en zinloos gebaar. Elke partij die uiteindelijk aan de oorlog zou gaan deelnemen, met uitzondering van de Polen zelf, raakte maar langzaam betrokken bij de strijd: pas in het derde oorlogsjaar bereikten de moord en verwoesting wereldwijd de omvang die tot het eind in 1945 aanhield. Zelfs Hitlers rijk kon aanvankelijk niet goed het intense geweld opbrengen dat het voor een strijd op leven en dood met de grootste mogelijkheden nodig zou hebben.

Tijdens de zomer van 1939 beleefde *Gone with the Wind*, de roman van Margaret Mitchell over het oude Zuiden van de Verenigde Staten, een golf van populariteit in Polen. 'Op de een of andere manier vond ik het profetisch', schreef Rulka Langer, een Poolse lezeres van het boek. Weinigen van haar landgenoten twijfelden eraan dat er een conflict met Duitsland ophanden was, want Hitler had duidelijk gemaakt dat hij uit was op gebiedsverovering. Het felnationalistische Poolse volk reageerde in dezelfde geest op de nazidreiging als de gedoemde jongemannen van de zuidelijke Confederatie in 1861. 'Zoals de meesten van ons geloofde ik in een goede afloop', herinnerde een jonge jachtpiloot zich. 'We wilden vechten, dat vonden we spannend, en we wilden dat het er snel van kwam. We geloofden niet dat er echt iets ergs kon gebeuren.' Toen luitenant van de artillerie Jan Karski op 24 augustus zijn mobilisatiebevel ontving, raadde zijn zus hem aan niet te veel kleren mee te nemen. 'Je gaat toch niet naar Siberië', zei ze. 'Binnen een maand zien we je weer terug.'

De Polen gingen prat op hun rijke fantasie. Er werd uitbundig gediscussieerd in de cafés en bars van Warschau, een stad die wegens haar barokke schoonheden en 25 theaters door haar inwoners was uitgeroepen tot 'het Parijs van Oost-Europa'. Een verslaggever van de *New York Times* schreef vanuit de Poolse hoofdstad: 'Als je de mensen hoort praten, zou je haast denken dat Polen, en niet Duitsland, de grote industriële reus was.' De Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken, Mussolini's schoonzoon graaf Galeazzo Ciano, waarschuwde de Poolse ambassadeur in Rome dat zijn land alleen zou staan als het zich verzette tegen de gebiedsaanspraken van Hitler en 'snel in een hoop puin zou veranderen'. De ambassadeur sprak Ciano niet tegen, maar beweerde vaag dat 'een uiteindelijk succes (...) Polen sterker zou maken'. In Groot-Brittannië bestempelde de Beaverbrook-pers het Poolse verzet tegen Hitlers dreigementen als een provocatie.

De grenzen van Polen, een land van dertig miljoen inwoners, inclusief bijna een miljoen Volksduitsers, vijf miljoen Oekraïners en drie miljoen Joden, waren bij het Verdrag van Versailles voor slechts twintig jaar vastgesteld. Tussen 1919 en 1920 vocht Polen tegen de bolsjewieken om zich te bevrijden van een langdurige Russische hegemonie. In 1939 stond het land onder het bewind van een militaire junta, maar de historicus Norman Davies heeft betoogd: 'Al bestond er in Polen ontbering en onrechtvaardigheid, er was geen sprake van massale hongersnood of massamoord zoals in Rusland, noch van de wrede methodes van het fascisme en het stalinisme.' De akeligste uiting van het Poolse nationalisme was het antisemitisme, dat zich onder meer uitte in quota voor de toelating van Joodse studenten tot de universiteit.

In de ogen van zowel Berlijn als Moskou had Polen zijn bestaan alleen te danken aan de geallieerde overmacht in 1919, en was het geen wettige staat. In een geheim protocol van het op 23 augustus 1939 ondertekende pact tussen de nazi's en de Sovjets kwamen Hitler en Stalin overeen het land op te delen en te ontbinden. Hoewel de Polen Rusland als hun historische vijand beschouwden, waren ze niet op de hoogte van de directe plannen die de Sovjets met hen hadden, maar wel vastbesloten die van Duitsland te verijdelen. Ze wisten dat het slecht uitgeruste Poolse leger de Wehrmacht niet kon verslaan; al hun hoop was gevestigd op een Engels-Frans offensief in het westen, dat de Duitsets zou dwingen hun legers te verdelen. 'Gezien de hope-loze militaire situatie van Polen', schreef graaf Edward Raczyński, de Poolse ambassadeur in Londen, 'wil ik vooral voorkomen dat we in oorlog raken met Duitsland zonder dat we direct hulp krijgen van onze bondgenoten.'

In maart 1939 gaven de Britse en de Franse regering Polen in een reeks later vastgelegde verdragen de garantie dat ze in geval van Duitse agressie tegen het land de wapens zouden opnemen. Frankrijk beloofde de militaire leiding in Warschau dat zijn leger in het ergste geval na een mobilisatie-

periode van dertien dagen de Duitse Siegfriedlinie zou aanvallen. Groot-Brittannië beloofde Duitsland onmiddellijk aan te vallen door middel van bombardementen. De beloften van beide mogendheden hebben iets cynisch, want geen van hen was ook maar enigszins van plan zijn beloften na te komen: hun garanties waren bedoeld om Hitler af te schrikken, niet om Polen op een geloofwaardige manier militair bij te staan. Het waren gebaren zonder inhoud, die de Polen echter graag wilden geloven.

Stalin viel niet tegelijk met Hitler aan, maar door de deal tussen Moskou en Berlijn profiteerde hij wel mee van de naziagressie. Vanaf 23 augustus zag de wereld Duitsland en de Sovjet-Unie eendrachtig optreden, de twee gezichten van het totalitarisme. Door de wijze waarop de oorlog eindigde, met Rusland in het geallieerde kamp, hebben sommige historici geaccepteerd dat de naoorlogse Sovjet-Unie zich tot 1941 neutraal noemde. Dat is echter onjuist. Hoewel Stalin bang was voor Hitler en verwachtte dat hij uiteindelijk de wapens tegen hem zou moeten opnemen, nam hij in 1939 een historische beslissing door in te stemmen met de Duitse agressie, in ruil voor steun van de nazi's voor zijn eigen programma voor gebiedsvergroting. In weerwil van alle excuses waar de Sovjetleider later mee kwam, en ook al hebben zijn legers nooit samen met de Wehrmacht gevochten, de samenwerking die ontstond door het pact tussen de nazi's en de Sovjets bleef bestaan totdat Hitler met operatie Barbarossa zijn ware doeleinden kenbaar maakte.

In het niet-aanvalsverdrag van Moskou en het verdrag van 28 september voor vriendschap, samenwerking en gebiedsafbakening, verplichtten de twee voornaamste tirannen van de wereld zich ertoe elkaars ambities te ondersteunen en zich wederzijds te onthouden van vijandelijkheden om elders gebiedsuitbreiding te verkrijgen. Stalin tolereerde Hitlers expansionistische beleid in het westen en verleende Duitsland belangrijke materiële hulp — olie, maïs en minerale producten. De nazi's gaven de Sovjets, hoe onoprecht ook, de vrije hand in het oosten, waar ze het hadden gemunt op onder meer Oost-Finland, de Baltische staten en een groot deel van Polen.

Hitler was van plan geweest de Tweede Wereldoorlog te beginnen op 26 augustus, slechts drie dagen na de ondertekening van het nazi-Sovjet-pact. Op 25 augustus gaf hij inderdaad bevel de mobilisatie door te zetten, maar vervolgens stelde hij de inval in Polen uit: tot zijn schrik merkte hij dat Mussolini niet onmiddellijk bereid was met hem mee te gaan vechten en diplomaten wezen hem erop dat Groot-Brittannië en Frankrijk serieus van plan waren hun garanties aan Warschau na te komen. Terwijl koortsachtig de laatste vergeefse uitwisselingen plaatsvonden tussen Berlijn, Londen en Parijs, trokken drie miljoen manschappen, vierhonderdduizend paarden, tweehonderdduizend voertuigen en vijfduizend treinen op naar de Poolse grens. Uiteindelijk gaf Hitler op 30 augustus het bevel tot de aanval. De

avond daarna ging om acht uur het doek op voor de eerste akte van het conflict, die werd gekenmerkt door een toepasselijke smerigheid. Onder bevel van Sturmbannführer Alfred Naujocks van de Duitse Sicherheitsdienst [veiligheidsdienst] voerde een groep in Poolse uniformen gestoken mannen, onder wie een tiental veroordeelde criminelen die geringschatkend werden aangeduid met de codenaam *Konserwen* — conservenblikken — een schijnaanval uit op het Duitse radiostation in Gleiwitz in Opper-Silezië. Er werd geschoten en er klonken Poolse patriottische slogans in de ether, waarna de ‘aanvallers’ zich terugtrokken. De ‘conserven’ werden gretig door mitrailleursschutters van de SS geliquideerd en hun met bloed besmeurde lijken werden getoond aan buitenlandse correspondenten, als bewijs van de Poolse agressie.

Op 1 september om twee uur ’s nachts werd het 1ste Regiment Cavalerie van de Wehrmacht als een van de vele eenheden gewekt door een seinhoornoproep — sommige Duitse eenheden trokken net als veel Poolse te paard ten strijde. De eenheden zadelden en bestegen hun paarden en begonnen zich langs ratelende colonnes pantservoertuigen, vrachtwagens en kanonnen naar hun uitgangslinie te verplaatsen. Het bevel klonk: ‘Loopbeschermers verwijderen! Laden! Veiligheidspal plaatsen!’ Om tien over halfvijf openden de grote kanonnen van het oude Duitse slagschip Schleswig-Holstein, dat voor een ‘vriendschapsbezoek’ in de haven van Danzig voor anker lag, het vuur op het Poolse fort bij Westerplatte. Een uur later vernielden Duitse militairen slagbomen bij de westelijke grens, zodat belangrijke onderdelen van de invasiemacht Polen konden binnentrekken. Een van de bevelhebbers, generaal Heinz Guderian, kwam al snel voorbij het landgoed van zijn familie in Chelmno, waar hij was geboren in de tijd dat dit vóór het Verdrag van Versailles bij Duitsland hoorde. Een van zijn militairen, de driewintigjarige luitenant Wilhelm Prüller, beschreef de euforische stemming in het leger: ‘Het is een heerlijk gevoel om Duitser te zijn (...) We zijn de grens overgestoken. *Deutschland, Deutschland über alles!* De Duitse Wehrmacht marcheert! Overal waar we kijken, achter ons, voor ons, links of rechts, zien we de gemotoriseerde Wehrmacht!’

De westelijke geallieerden, die moed schepten uit het feit dat Polen zich kon beroemen op het op drie na grootste leger van Europa, verwachtten dat de strijd enkele maanden zou gaan duren. De verdedigers beschikten over 1,3 miljoen manschappen tegen 1,5 miljoen Duitsers, met 37 divisies aan elke kant. Maar de Wehrmacht was veel beter uitgerust, met 3600 pantservoertuigen tegen 750 Poolse en 1929 moderne vliegtuigen tegen 900 verouderde Poolse. Het Poolse leger werd sinds maart in toenemende mate paraat gehouden, maar was op verzoek van de Engelsen en de Fransen niet volledig gemobiliseerd om Hitler niet te provoceren. De verdedigers werden op

1 september dus verrast. Een Poolse diplomaat schreef over de houding van zijn volk: 'De Polen waren verenigd in hun wil om weerstand te bieden, maar hadden, afgezien van een heleboel vaag gepraat over vrijwillige "menselijke torpedo's" geen duidelijk idee over de aard van die weerstand.'

Ephraim Bleichman, een Joodse jongen van zestien uit Kamionka, bevond zich onder de duizenden inwoners die werden opgeroepen om naar het dorpsplein te komen voor een toespraak van hun burgemeester: 'We zongen een Poolse hymne waarin werd verklaard dat Polen nog niet was verloren, en een waarin we beloofden dat geen Duitser ons in ons gezicht zou spugen.' Piotr Tarczyński, zesentwintig jaar en kantoorbediende in een fabriek, was voor zijn mobilisatie een paar weken ziek geweest. Toen hij dat tegen de commanderend officier van zijn geschutsbatterij vertelde, reageerde de kolonel met een stevig patriottisch betoog: 'en zei hij tegen me dat ik me beslist een heel stuk beter zou voelen als ik maar eenmaal in het zadel zat'. Er was zo'n tekort aan uitrusting dat het regiment van Tarczyński hem niet eens een eigen wapen kon geven, wel kreeg hij volgens de regels een paard, een groot dier dat Wojak heette — 'Strijder'.

Witold Urbanowicz, instructeur bij de luchtmacht, was met een leerling boven Dęblin een schijngevecht aan het voeren toen hij tot zijn verbijstering gaten in de vleugels van zijn toestel zag verschijnen. Nadat hij haastig was geland kwam een collega-officier over de landingsbaan naar hem toe hollen en riep: 'Leef je nog, Witold? Ben je niet geraakt?' Urbanowicz vroeg: 'Wat is er in hemelsnaam aan de hand?' Zijn kameraad zei: 'Ga maar naar de kerk om een kaars op te steken. Je bent daarnet aangevallen door een Messerschmitt!' De Poolse verdediging was overduidelijk machteloos. Gevechtspiloot Franciszek Kornicki moest op 1 en 2 september tweemaal de lucht in. De eerste keer achtervolgde hij een Duits vliegtuig dat een heel stuk sneller was dan het zijne. De tweede keer blokkeerde zijn geschut. Hij probeerde het schoon te maken, te keren en opnieuw aan te vallen. Toen het vliegtuig erg schuin hing, ging het tuig los waarmee hij in zijn open cockpit vastzat, hij viel in de lucht en moest een ingewikkelde landing maken met een parachute.

Om vijf uur kregen ulanen van de Poolse cavalerie bij het dorp Krojanty het bevel een tegenaanval in te zetten om de terugtrekking van naburige infanterie te dekken. Terwijl ze zich opstelden en hun sabels trokken, stelde kapitein-adjutant Godlewski voor te voet op te trekken. 'Jongeman', reageerde de regimentscommandant, kolonel Mastalerz, korzelig, 'ik weet heus wel wat het is om een onmogelijk bevel uit te voeren'. Laag over de hals van hun paard gebogen stormden tweehonderdvijftig mannen op over open terrein. Duitse infanteristen vluchtten voor hen weg, maar daarachter stonden troepen met pantservoertuigen, die de ulanen met hun mitrailleurs

neermaaiden. Tientallen paarden vielen op de grond, andere renden zonder berijder weg. Binnen een paar minuten was de helft van de Poolse aanvallers gedood, met inbegrip van kolonel Mastalerz. De overlevenden trokken zich in verwarring terug, relictten uit een voorbije tijd.

Het Franse opperbevel had de Polen geadviseerd hun krachten te bundelen achter de drie grote rivieren in het midden van het land, maar de regering in Warschau vond het noodzakelijk om de hele grens met Duitsland, meer dan 1400 kilometer lang, te verdedigen, vooral omdat het grootste deel van de Poolse industrie in het westen lag. Daardoor werden sommige divisies verantwoordelijk voor een front van bijna dertig kilometer, terwijl hun bezetting — ongeveer vijftienduizend man — amper toereikend was voor vijf of zes kilometer. Tegenover dit vruchteloze verzet drongen de Duitsers met een drieledige aanval vanuit het noorden, het zuiden en het westen diep het land in, waardoor gebieden ontstonden waarin de Poolse verdedigers geïsoleerd zaten. Vliegtuigen van de Luftwaffe verleenden directe steun aan de Duitse tanks en voerden ook verwoestende luchtaanvallen uit op Warschau, Łódź, Dęblin en Sandomierz.

Met meedogenloze onverschilligheid werden Poolse militairen en burgers beschoten en gebombardeerd, maar de ernst van de dreiging werd sommige slachtoffers pas na enige tijd bewust. Na de eerste golf aanvallen zei Virgilia Sapieha, de in Amerika geboren echtgenote van de Poolse prins Paul Sapieha, geruststellend tegen de leden van haar huishouding: 'Zie je wel, die bommen zijn niet zo erg. Ze blaffen harder dan ze bijten.' Toen er in de nacht van 1 september twee bommen terechtkwamen in het park van het landhuis van de familie Smorczewski werden de jonge zonen, Ralph en Mark, door hun moeder haastig uit bed gehaald en naar buiten gebracht om zich met andere jonge vluchtelingen in een bos te verschuilen. 'Nadat we van de eerste schok waren gekomen,' schreef Ralph later, 'keken we elkaar aan en kregen we de slappe lach. Wat zagen we er raar uit: een bonte verzameling jongens, sommigen in pyjama, anderen met een jas over hun ondergoed, doelloos staand onder de bomen en frommelend met gasmaskers. We besloten maar weer naar huis te gaan.'

Al snel viel er echter niets meer te lachen: de Polen moesten de verwoestende kracht van de Luftwaffe erkennen. 'Ik werd wakker van loeiende sirenes en het geluid van explosies', schreef diplomaat Adam Kruczkiewicz in Warschau. 'Buiten zag ik Duitse vliegtuigen ongelooflijk laag overvliegen en op hun dooie gemak bommen afwerpen. Vanaf het dak van een paar gebouwen kwam wat ongeregeld mitrailleurvuur, maar er waren geen Poolse vliegers te bespeuren (...) De inwoners van de stad waren stomverbaasd over het bijna volledige gebrek aan luchtverdediging en voelden zich bitter teleurgesteld.' In de stad Łuck vielen op een ochtend een stuk of tien

Duitse bommen, waarbij tientallen mensen omkwamen, voornamelijk kinderen die onderweg waren naar school. Machteloze slachtoffers noemden de wolkeloze hemel op die septemberdagen 'de vloek van Polen'. Piloot B.J. Solak schreef: 'In de lucht om onze stad hing de stank van branden en een bruine rooksluier.' Hij verstopte zijn ongewapend vliegtuig onder een paar bommen en was onderweg naar huis toen hij een boer tegenkwam, 'die een paard meevoerde, met op zijn flank een dikke laag gestold bloed. Het snoof met zijn neusgaten het stof op, bij elke stap huiverend van de pijn'. De jonge piloot vroeg de boer waar hij met het dier, dat was getroffen door een Stuka-duikbommenwerper, naartoe ging. 'Naar de dierenkliniek in de stad.' 'Maar dat is nog zes kilometer.' De man haalde zijn schouders op: 'Ik heb maar één paard.'

Er deden zich talloze nog grotere drama's voor. De artilleriebatterij van luitenant Piotr Tarczyński was ratelend op weg naar het slagveld toen ze werd aangevallen door Stuka's; de mannen sprongen uit het zadel en wierpen zich op de grond. Er vielen een paar bommen, enkele mannen en paarden bleven liggen. Toen de vliegtuigen weg waren, steeg de batterij weer te paard en hervatte de opmars. 'We kwamen twee vrouwen tegen, de ene van middelbare leeftijd en de andere nog maar een meisje, die een laddertje droegen. Daarop lag een gewonde man, hij leefde nog en had zijn handen tegen zijn buik geklemd. Terwijl ze ons passeerden zag ik dat zijn darmen over de grond sleepten.' Władysław Anders had in de Eerste Wereldoorlog met de Russen gevochten onder de tsaristische generaal met de exotische naam de Khan van Nachitsjevan. Nu was Anders commandant van een Poolse cavaleriebrigade en zag hij een lerares met een groep leerlingen beschutting zoeken in het bos. 'Opeens klonk het gebrul van een vliegtuig. De piloot cirkelde een paar keer rond en daalde toen tot een hoogte van vijftig meter. Terwijl hij zijn bommen liet vallen en zijn mitrailleurs afvuurde stoven de kinderen als mussen uiteen. Het vliegtuig verdween even snel als het gekomen was, maar op het land bleven enige verfrommelde en levenloze bundels gekleurde kleding achter. Het was wel duidelijk wat dit voor oorlog ging worden.'

De dertienjarige George Ślāzak was met een groep kinderen in de trein onderweg van een zomerkamp naar zijn woonplaats Łódź. Plotseling hoorde hij explosies, geschreeuw, en kwam de trein met een ruk tot stilstand. De groepsleider riep tegen de jongens dat ze snel de trein uit moesten en naar een nabijgelegen bos moesten rennen. Geschrokken en doodsbang lagen ze een halfuur languit op de grond totdat de bombardementen ophielden. Toen ze het bos uitkwamen zagen ze een paar honderd meter verder op het spoor een brandende trein met rekruten die het doelwit was geweest van de Duitsers. Sommige jongens barstten in tranen uit bij het zien

van de bloedende mannen. De eerste poging om weer in hun trein te stappen werd verhinderd doordat de Luftwaffe terugkeerde en hen met mitrailleurs beschoot. Uiteindelijk hervatten ze hun reis in rijtuigen vol kogelgaten. Toen George thuiskwam zat zijn moeder snikkend bij de radio: ze had net het bericht gehoord dat de Duitsers eraan kwamen.

Piloot Franciszek Kornicki ging op bezoek bij een gewonde kameraad in een ziekenhuis in Łódź: 'Het was er verschrikkelijk, overal op de bedden en op de grond, in de zalen en in de gangen, lagen gewonde en stervende mannen. Sommigen kreunden in doodsnood, anderen lagen stil, met hun ogen dicht of wijd open, hoopvol te wachten. Generaal Adrian Carton de Wiart, het hoofd van de Britse militaire missie in Polen, schreef bitter: 'Ik zag hoe de oorlog van aanzien veranderde — hoe hij van alle glorie werd ontdaan, het ging niet meer om soldaten die ten strijde trokken, maar om vrouwen en kinderen die eronder werden bedolven.'

Op zondag 3 september verklaarden Engeland en Frankrijk Duitsland de oorlog om hun garanties aan Polen na te komen. Veel Europese communisten distantiëerden zich van het standpunt dat hun land innam tegen de nazi's; zij bleven Moskou trouw en Stalin had met Hitler een bondgenootschap gesloten. En vakbondsleden brandmerkten het conflict als een 'imperialistische oorlog' en beïnvloedden daarmee de houding van veel arbeiders in Franse en Britse fabrieken, scheepswerven en mijnen. Er verschenen leuzen op de muren: 'Stop de Oorlog: de arbeider betaalt' en 'Zeg nee tegen de kapitalistische oorlog'. Labourparlements lid Aneurin Bevan, een vooraanstaand lid van de linkse partijvleugel *Independent Labour*, dekte zich in door op te roepen tot een strijd op twee fronten: tegen Hitler en tegen het Britse kapitalisme.

De geheime protocollen van het nazi-Sovjetpact, waarin de twee partijen hun territoriale ambities uiteenzetten, werden in de westerse hoofdsteden pas bekend toen in 1945 beslag werd gelegd op Duitse archieven. Maar in september 1939 beschouwden veel burgers van democratische landen Rusland én Duitsland als hun vijand. Guy Crouchback, het pseudoniem van de schrijver Evelyn Waugh, verwoordde de mening van een groot aantal Europese conservatieven: de deal van Stalin met Hitler, 'het nieuws dat politici en jonge schrijvers in een tiental hoofdsteden schokte, bracht diepe rust in een verenigd Engels hart (...) Eindelijk was de vijand duidelijk zichtbaar, groot en weerzinwekkend, zonder enige vermomming. Het was de moderne tijd, bewapend.' Enkele politici probeerden Rusland en Duitsland uit elkaar te drijven en de steun van Stalin te verwerven om het grotere kwaad Hitler te verslaan. Tot juni 1941 leek dat echter een ver vooruitzicht

en werden de twee dictaturen gezien als gemeenschappelijke vijanden van de democratische landen.

Hitler verwachtte de Britse en Franse oorlogsverklaringen niet. Toen hij in 1938 Tsjecho-Slowakije innam, hadden beide landen zich erbij neergelegd en bovendien konden ze Polen geen directe militaire steun verlenen, zodat hij had aangenomen dat ze de wil noch de middelen hadden om het tegen hem op te nemen. De Führer zelf herstelde snel van de verrassing, maar sommigen van zijn volgelingen maakten zich zorgen. Göring, opperbevelhebber van de Luftwaffe, schrok zich lam en ging in een telefoongesprek woedend tekeer tegen de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Von Ribbentrop: 'Nou hebt u die verdomde oorlog! Dat is alleen aan u te wijten!' Hitler wilde Duitsland van het begin af aan tot een krijgersmaatschappij maken, met oorlogsroem als hoogste waarde, en daarmee had hij bij jonge mensen opmerkelijk succes geboekt. Maar ouderen legden in 1939 veel minder strijdwil aan de dag dan in 1914, omdat ze zich de verschrikkingen van het vorige conflict, en hun nederlaag, nog goed herinnerden. 'Deze oorlog is griezelig onwerkelijk', schreef graaf Helmuth von Moltke, verbindingsofficier bij de Abwehr, maar een onverzoenlijk tegenstander van Hitler. 'De mensen steunen hem niet (...) [Ze] zijn apathisch. Het is een soort danse macabre, opgevoerd door onbekenden.'

De Amerikaanse CBS-correspondent William Shirer berichtte op 3 september uit Berlijn: 'Er is hier geen opwinding (...) geen hoerageroep, geen wild gejuich en er wordt niet met bloemen gegoid (...) De Duitsers zien er vanavond veel bedrukker uit dan gisteren of eergisteren.' Alexander Stahlberg had hetzelfde gevoel als Shirer toen hij op weg naar de Poolse grens met zijn legereenheid door Stettin kwam: 'Geen spoor van de dappere stemming van augustus 1914, geen gejuich, geen bloemen.' De Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig had daar een verklaring voor: 'Het antwoord is eenvoudig: omdat onze wereld in 1939 niet meer over zoveel kinderlijke naïviteit en goedgelovigheid beschikte als die van 1914 (...) Dit bijna religieuze geloof in de eerlijkheid of tenminste in de bekwaamheid van de eigen regering was in 1939 in heel Europa al verdwenen.'

Veel Duitsers dachten er echter net zo over als Fritz Muchlebach, een nazipartijfunctionaris: 'Ik beschouwde de Engelse en Franse inmenging (...) als louter een formaliteit (...) Zodra ze beseften hoe volslagen hopeloos het Poolse verzet was en hoe superieur de Duitse wapens waren, zouden ze wel inzien dat wij altijd in ons recht hadden gestaan en dat het zinloos was zich ermee te bemoeien (...) De oorlog begon alleen door iets waar ze niets mee te maken hadden. Als Polen alleen was geweest, had het zich zeker zonder enige ophef overgegeven.'

De geallieerde landen hoopten Hitler louter door het gebaar van een oorlogsverklaring te overbluffen en zijn omverwerping door zijn eigen volk te bespoedigen; dan zou met Duitsland een regeling getroffen kunnen worden zonder rampzalig wapengekletter in West-Europa. Eigenbelang vormde het belangrijkste element in de reactie van Groot-Brittannië en Frankrijk op de tragedie die zich in Polen afspeelde. De Franse opperbevelhebber, generaal Maurice Gamelin, had al in juli tegen zijn Britse collega gezegd: 'We hebben er alle belang bij dat het conflict in het oosten begint en zich maar langzaam uitbreidt. Op die manier zullen we de tijd krijgen die we nodig hebben om alle Frans-Britse strijdkrachten te mobiliseren.' Het conservatieve Lagerhuislid Cuthbert Headlam schreef op 2 september driftig in zijn dagboek dat de Polen 'wat hun nu overkomt alleen aan zichzelf te wijten hebben'.

Vlak nadat op 3 september de oorlogsverklaring van premier Neville Chamberlain op de radio was uitgezonden, weerklonk in Groot-Brittannië het luchtalarm, wat leidde tot gemengde gevoelens. 'Moeder was erg zenuwachtig', schreef de negentienjarige student J.R. Frier uit Londen. 'Een aantal vrouwen in de buurt vielen flauw, en veel mensen gingen de straat op. Een paar opmerkingen: "Ga pas naar de schuilkelder als je het geschut hoort" — "Er zijn nog niet eens versperringsballonnen in de lucht" — "Die smeerlap, hij moet zijn vliegtuigen al hebben gestuurd voordat het ultimatum was afgelopen." Na het signaal 'alles veilig' stond iedereen binnen een paar minuten snel en nerveus buiten met elkaar te praten. Nog meer verhalen over Hitler en revoluties in Duitsland (...) Het merkwaardigste wat ik vandaag heb ervaren, was de wens dat er iets ging gebeuren — vliegtuigen in de lucht te zien en de verdediging in actie te zien komen. Ik wil niet echt bommen zien vallen en mensen zien doodgaan, maar op de een of andere manier, als het nou tóch oorlog is, wil ik dat het ook een beetje snel begint. In dit tempo gaat het God weet hoe lang duren.' Ongeduld over de vermoedelijke duur van de strijd bleef algemeen heersen.

In afgelegen Afrikaanse koloniën vluchtten sommige jongemannen de bush in toen ze hoorden dat er een oorlog was uitgebroken: ze waren bang dat de Britse heersers hen net als in de Eerste Wereldoorlog zouden oproepen voor verplichte arbeidsdienst — en dat gebeurde later ook. De Keniaan Josiah Mariuki schreef over 'een onheilspellend gerucht dat Hitler ons allemaal zou komen vermoorden, en veel mensen gingen angstig naar de rivieren en groeven gaten in de oever om zich te verstoppen voor de troepen.' Britse legerleiders erkenden dat ze niet op de strijd waren voorbereid, maar sommige jonge beroepsmilitairen waren naïef genoeg om zich alleen te verheugen op het vooruitzicht van actie en promotie. 'Het effect was spanning en opwindend', schreef John Lewis van de Cameronians, een

Schots infanterieregiment. ‘Hitler was een belachelijke figuur, en de bioscoopjournaals met Duitse militairen in ganzenpas leidden tot hilarische vrolijkheid (...) Weerloze Spaanse dorpjes bestoken met duikbommenwerpers, dat konden de Duitsers vrij aardig, maar dan had je het ook gehad. De meeste van hun tanks waren kartonnen dummy’s. Twintig jaar daarvoor hadden wij een veel sterker Duitsland verslagen. Wij waren het grootste rijk ter wereld.’

Maar weinig mensen dachten zo helder na als luitenant David Fraser van de Britse Grenadier Guards, die scherpzinnig opmerkte: ‘De psychische reactie van de Britten op de vijandelikheden werd gekenmerkt door hun voornaamste gebreken — geestelijke luiheid en wishful thinking (...) In een democratie moeten mensen geloven dat het goede het kwade overwint, vandaar die kruistochtgeest. Dat alles, en het streven om krachtige morele en ideologische hartstochten aan te wakkeren, leidt af van de koele opvatting van Clausewitz dat oorlog [een] voortzetting is van politiek, een opgave met beperkte, haalbare doelstellingen.’

Veel militairen van de Britse luchtmacht beseften welk lot hun waarschijnlijk te wachten stond. Officier-piloot Donald Davis schreef: ‘Het was een prachtige herfstdag en ik reed langs de Wittenham Clumps en de Chiltern Hills die ik zo goed kende en ik herinner me dat ik dacht dat ik over drie weken dood zou zijn. Ik stopte om het landschap te bekijken en even na te denken. [Ik besloot dat ik] als ik nog eens voor dezelfde keuze kwam te staan, opnieuw zou gaan vliegen bij de RAF, als dat kon.’ Toegang krijgen tot het luchtruim was voor jongemannen van de generatie van Davis over de hele wereld de vervulling van een hoogst romantische droom, waarvoor velen graag bereid waren hun leven te riskeren.

In Londen merkte een Britse minister met een enorme neerbuigendheid op tegen de Poolse ambassadeur: ‘U boft toch maar! Wie had een halfjaar geleden kunnen denken dat u Groot-Brittannië als bondgenoot aan uw zijde zou krijgen?’ In Polen leidde het nieuws van de Britse en de Franse oorlogsverklaringen tot een golf van hoop, die nog werd versterkt door de buitensporige retoriek van de nieuwe geallieerden. De inwoners van Warschau omhelsden elkaar op straat, dansten, schreeuwden en toeterden. Voor de Britse ambassade op de Aleje Ujazdowskie verzamelde zich een juichende, zingende mensenmassa, die haperend een versie van ‘God save the King’ ten gehore bracht. De Britse ambassadeur Sir Howard Kennard riep vanaf het balkon: ‘Lang leve Polen! We zullen zij aan zij vechten tegen agressie en onrecht!’

Dezelfde tumultueuze taferelen deden zich voor bij de Franse ambassade, waar een menigte de Marseillaise zong. De regering in Warschau maakte die avond triomfantelijk bekend: ‘Poolse cavalerie-eenheden zijn

door de Duitse pantserlinies heen gebroken en bevinden zich nu in Oost-Pruisen.' In heel Europa koesterden vijanden van het nazisme kortstondige illusies. Mihail Sebastian was een eenendertigjarige Roemeense schrijver, en een Jood. Toen hij op 4 september het nieuws van de Britse en de Franse oorlogsverklaringen hoorde, was hij kinderlijk verbaasd dat ze niet meteen in het westen aanvielen. 'Verwacht men nog iets? Bijvoorbeeld (zoals verteld wordt) de afzetting van Hitler en de vorming van een militaire regering die vrede zou sluiten? Of radicale veranderingen in Italië? (...) Wat gaat Rusland doen? Wat wordt het met de As, nu er plots zowel in Rome als in Berlijn niet meer over wordt gesproken? Duizend verstikkende vragen waar men onmiddellijk antwoord op zou willen.' Zijn eigen psychische onrust probeerde Sebastian tegen te gaan door eerst Dostojevski te gaan lezen en daarna Thomas de Quincey, in het Engels.

Op 7 september trokken tien Franse divisies voorzichtig het Duitse Saarland in. Na een kilometer of acht hielden ze halt: dat was het hele Franse krijgsvertoon ter ondersteuning van Polen. Gamelin was er zeker van dat de Polen de Wehrmacht konden tegenhouden tot het Franse herbewapeningsprogramma verder was gevorderd. Langzaam begon het Poolse volk te begrijpen dat het alleen stond in zijn strijd. Stefan Starzyński, die had gediend in het legioen van Piłsudski, was sinds 1934 de inspirerende burgemeester van Warschau en stond bekend om de bloemenpracht waarmee hij zijn stad in de zomer liet opsieren. Nu hekelde hij in dagelijkse radio-uitzendingen hartstochtelijk en geëmotioneerd de barbaarsheid van de nazi's. Hij rekruteerde reddingsploegen, riep duizenden vrijwilligers op om loopgraven te graven en troostte slachtoffers van de Duitse bommen, wier aantal al snel in de duizenden liep. Veel inwoners van Warschau vluchtten naar het oosten, waarbij de rijken de auto's waar ze geen brandstof meer voor hadden, ruilden tegen karren en fietsen. De zestienjarige Jood Ephraïm Bleichman zag lange colonnes vluchtelingen van zijn volk in beklagenswaardige toestand Warschau uit trekken. In zijn onschuld begreep hij niet welk bijzonder risico ze liepen: hoe berucht Polen ook was vanwege zijn antisemitisme, 'ik had nog nooit iets ergers meegemaakt dan schelden'.

Uitputting van manschappen en paarden vormde al snel de grootste bedreiging voor de snelle Duitse opmars. Korporaal Hornes van de cavalerie merkte dat zijn paard Herzog herhaaldelijk struikelde: 'Ik riep naar de sectiecommandant — "Herzog is helemaal bekaft!" Ik had het nog niet gezegd of het arme dier viel op zijn knieën. We hadden de eerste dag 70 kilometer afgelegd en de tweede 60. Bovendien waren we met de vooruitgezonden patrouille in galop de bergen over getrokken (...) Dat betekende dat we in drie dagen bijna 200 kilometer hadden gereden zonder dat we behoorlijk gerust hadden! Het was al lang donker, en wij reden nog steeds door.'

De verschrikkingen van de blitzkrieg namen toe: terwijl Radio Warschau de 'Militaire Polonaise' van Chopin speelde, gingen de Duitse bombardementen van de hoofdstad nu gepaard met het vuur van talloze kanonnen, die dertigduizend granaten per dag afschoten en de prachtige gebouwen in de stad in puin legden. 'De mooie Poolse herfst komt eraan', schreef gevechtspiloot Miroslaw Feric in zijn dagboek, zelf schrikkend van de ironie. 'Zo vervloekt mooi.' Een grijze sluier van rook en stof spreidde zich uit over de hoofdstad. De koninklijke burcht, de opera, het nationale theater, de kathedraal, tientallen openbare gebouwen en talloze woningen werden verwoest. Overal op de boulevards en in de parken lagen onbegraven lijken en vond men geïmproviseerde graven; de toevoer van voedsel, water en elektriciteit werd afgesneden, er was vrijwel geen raam meer heel en op de trottoirs lag een tapijt van glasscherven. Op 7 september, toen het Poolse leger zich naar het oosten terugtrok, werden de stad en haar honderdtwintigduizend verdedigers omsingeld. Op de tweede dag van de oorlog was de Poolse stafchef, maarschalk Edward Rydz-Śmigły, samen met de rest van de regering Warschau ontvlucht. Het bevoorradings- en verbindingssysteem van het leger stortte in. Op 6 september viel Krakau vrijwel zonder weerstand, Gdynia volgde op 13 september, al hield de marinebasis nog een week stand.

Op 10 september werd het Duitse offensief ten westen van Warschau kort verstoord door een tegenaanval van acht Poolse divisies vanaf de overkant van de rivier de Bzura en namen de Polen vijftienhonderd Duitsers gevangen. Kurt Meyer van de SS-pantserdivisie Leibstandarte gaf met een mengeling van bewondering en minachting toe: 'De Polen vallen enorm hardnekkig aan, bewijzen keer op keer dat ze weten hoe ze moeten sterven.' Anders dan vaak wordt verteld, leverden Poolse ruiters slechts tweemaal strijd met Duitse tanks. Een zo'n voorval vond plaats op de avond van 11 september, toen een groep Polen in volle galop afstormde op het dorp Kałuszyn, dat stevig in handen was van de Duitsers. Van de vijftientig ruiters die meededen aan de aanval verzamelden zich naderhand nog slechts drieëndertig man. Het Duitse invasieleger gebruikte zijn cavalerie om verkenningen uit te voeren en zijn beweeglijkheid te vergroten, en niet voor aanvallen. De eenheid van de Duitse korporaal Hornes trok op in colonne, terwijl twee mannen te paard vooruit reden: 'Ze reden vlug in galop van de ene heuvel naar de volgende en gaven de troep dan een teken om verder te komen. Als tweede voorzorgsmaatregel werden er opzij van ons, over de ruggen van de heuvels, individuele ruiters op uitgestuurd. Ineens zagen we nieuwe, onbekende contouren uit dikke stofwolken tevoorschijn komen: kleine, wendbare paarden met opwippende hoofden, bereden door Poolse ulanen in kaki uniformen, met lange lansen die onderaan in het leer van de stijgbeugels staken en van boven aan de schouder vastzaten. Hun

glanzende punten dansten op en neer op het ritme van de paardenhoeven. Op hetzelfde moment openden onze mitrailleurs het vuur.'

De Wehrmacht was veel beter bewapend en gepantserd dan zijn tegenstander. Polen was een arm land dat maar een paar duizend militaire en civiele vrachtwagens had. De nationale begroting was kleiner dan die van de stad Berlijn. Gezien het kleine aantal Poolse vliegtuigen en de slechte kwaliteit ervan, vergeleken bij die van de Luftwaffe, is het opmerkelijk dat de veldtocht Duitsland vijfhonderd zestig vliegtuigen kostte. De artilleriebatterij van luitenant Piotr Tarczyński kwam ruim een kilometer van de rivier de Warta onder hevig Duits granaatvuur te liggen. Als vooruitgezonden waarnemer merkte hij dat zijn telefoon het niet meer deed; liniesoldaten die op onderzoek waren uitgestuurd keerden niet terug. Nog voordat hij een schot had gelost, werd hij omsingeld door Duitse infanteristen, die hem gevangennamen. Net als veel mensen in zo'n hachelijke situatie probeerde hij in de gunst te komen bij zijn overmeestersaars: 'Ik kan mijn situatie alleen maar vergelijken met die van iemand die onverwacht tegenover machtige vreemdelingen staat, van wie hij volledig afhankelijk is. Ik weet dat ik me had moeten schamen.' Toen hij gevangen werd afgevoerd, passeerde hij enkele dode Poolse militairen. Instinctief hief hij zijn hand om hen te groeten.

Bij de volkswoeide tegen de invallers hebben zich taferelen van massageweld voorgedaan die de zaak van hun land niet tot eer strekten. Er vonden die septemberdagen massale arrestaties plaats van Volksduitsers — vermeende of potentiële leden van de vijfde colonne. In Bydgoszcz werden op 3 september, 'Bloedige zondag', meer dan duizend Duitse burgers afgeslacht na beschuldigingen dat ze op de Poolse troepen hadden geschoten. Sommige hedendaagse Duitse historici beweren dat tijdens deze gewelddadigheden wel dertienduizend Volksduitsers zijn gedood, van wie de meesten onschuldig waren. Het werkelijke aantal ligt vrijwel zeker veel lager, maar dergelijke gewelddaden vormden wel een voorwendsel voor gruwelijke en grootscheepse wreedheden van de nazi's jegens Polen, en in het bijzonder tegen Poolse Joden, die al enkele dagen na de inval begonnen. Op de Obersalzberg zei Hitler tegen zijn generaals: 'Dzjengis Khan liet naar eigen goeddunken welgemoed miljoenen mannen en vrouwen doden. Toch is hij alleen de geschiedenis ingegaan als de stichter van een groot rijk (...) Ik heb mijn Doodshoofdeenheden naar het oosten gestuurd om zonder genade mannen, vrouwen en kinderen van het Poolse ras of de Poolse taal te doden. Alleen op zo'n manier verkrijgen wij de *Lebensraum* die we nodig hebben.'

Toen de Wehrmacht Łódź binnentrok, zag de dertienjarige George Ślęzak tot zijn verbijstering dat vrouwen bloemen naar de militairen gooiden en hun snoep en sigaretten aanboden. Kinderen riepen 'Heil Hitler!'

Ślęzak schreef verwonderd: 'Jongens met wie ik op school had gezeten zwaaiden met hakenkruisvlaggen.' Hoewel deze gastvrije burgers ingezetenen van Polen waren, hadden ze Duitse voorouders en gingen ze nu prat op hun erfgoed. Goebbels startte een felle propagandacampagne om de Duitsers te overtuigen van de rechtvaardigheid van hun zaak. Op 2 september meldde de nazikrant *Völkischer Beobachter* de inval in Polen in een kop van twee regels: 'De Führer kondigt de strijd voor het recht en de veiligheid van het Rijk aan.' Op 6 september meldde de *Lokalanzeiger*: 'Afschuwelijke wreedheid van de Polen — Duitse vliegers beschoten — Rode Kruiscolonnes neergemaaid — verpleegsters vermoord'. Een paar dagen later kwam de *Deutsche Allgemeine Zeitung* met de verrassende kop 'Polen bombarderen Warschau'. In het bijbehorende artikel stond: 'Poolse artillerie van elk kaliber opende in het oostelijke deel van Warschau het vuur tegen onze troepen in het westelijke deel van de stad.' Het Duitse persbureau hekelde het Poolse verzet als 'zinloos en krankzinnig'.

De meeste jonge Duitsers, opgeleid in het nazi-onderwijssysteem, accepteerden voetstoots de versie die hun leiders van de gebeurtenissen gaven. 'De opmars van de legers wordt een onweerstaanbare opmars naar de overwinning', schreef een twintigjarige rekrut van de Luftwaffe. 'Er doen zich uiterst emotionele scènes voor bij de bevrijding van de geterroriseerde Duitse ingezetenen van de Poolse Corridor. Onze legers leggen verschrikkelijke wreedheden bloot, misdaden tegen alle wetten van de menselijkheid. Bij Bromberg en Thorn ontdekken ze massagraven met de lichamen van duizenden Duitsers die zijn afgeslacht door de Poolse communisten.'

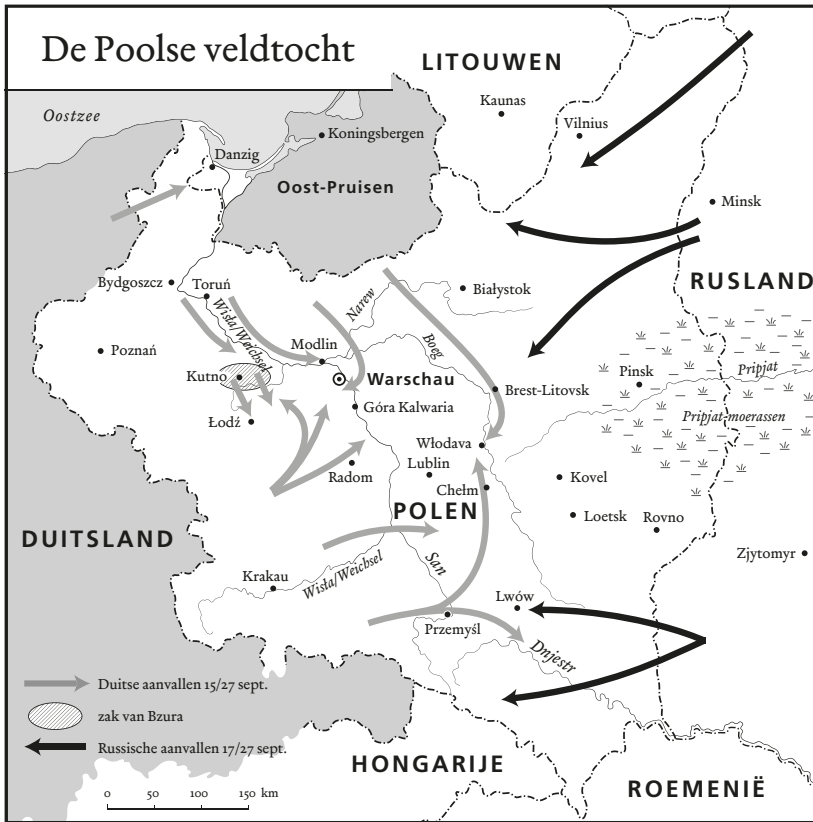
Op 17 september, de datum waarop de Polen verwachtten dat de Fransen hun toegezegde offensief aan het westelijk front zouden inzetten, vond in plaats daarvan de gemene uithaal van de Sovjet-Unie plaats waarmee Stalin zich wilde verzekeren van zijn deel van de buit van Hitler. Stefan Kurylak, een dertienjarige Oekraïense Pool, woonde in een rustig dorpje in de buurt van de Russische grens. Poolse militairen op de aftocht kwamen in kleine groepjes te voet en te paard door de stoffige hoofdstraat, en sommigen schreeuwden nadrukkelijk: 'Ren — ren voor je leven, beste mensen! Verberg je waar je kunt, want ze tonen geen genade. Haast je! De Russen komen eraan!' Vlak daarna zag de jongen een colonne Sovjettanks rammelend door het dorp trekken: een kind dat ze op hun pad tegenkwamen, bang en in de war, werd terloops neergeschoten. Kurylak zocht zijn toevlucht in de aardappelkuil van zijn familie.

Vjatsjeslav Molotov, Stalins minister van Buitenlandse Zaken, verklaarde tegen de Poolse ambassadeur in Moskou dat het Rode Leger, nu de Poolse republiek toch niet meer bestond, ingreep om 'Russische burgers in het

westen van Wit-Rusland en de westelijke Oekraïne te beschermen'. Hoewel Hitler had ingestemd met de annexatie van Oost-Polen door Stalin, kwam de Sovjetinterventie voor de Duitsers als een verrassing. Zo ook voor de Polen. Toen het Rode Leger hen van achteren aanviel, schreef maarschalk Rydz-Śmigły bitter, werd verzet alleen nog 'een gewapende demonstratie tegen een nieuwe deling van Polen'. Het opperbevel van de Wehrmacht, dat toevallige botsingen met de Russen wilde voorkomen, stelde een grens vast langs de rivieren de San, de Wisła en de Narew; waar de Duitse legers verder waren opgerukt dan die lijn, trokken ze zich nu terug.

Hitler hoopte dat Stalins inmenging de geallieerden een reden zou geven om de Russen de oorlog te verklaren, en heel even vond in Londen een hevig debat plaats over de vraag of de Britten op grond van hun beloftes aan Polen de strijd met een nieuwe vijand moesten aangaan. In het oorlogskabinet drongen alleen Churchill en minister van Oorlog Leslie Hore-Belisha erop aan hiervoor voorbereidingen te treffen. De Britse ambassadeur in Moskou, Sir William Seeds, telegrafeerde: 'Ik zie niet in welk voordeel wij zouden hebben bij een conflict met de Sovjet-Unie, al zou ik Molotov persoonlijk graag de oorlog verklaren.' Tot grote opluchting van de Britse premier, Neville Chamberlain, was het ministerie van Buitenlandse Zaken van mening dat de garantie aan Polen alleen de Duitse agressie betrof. De Britten vielen bitter uit tegen Stalin, maar peinsden er verder niet over de wapens tegen hem op te nemen, en ook de Fransen hielden het bij uitingen van afschuw. Binnen enkele dagen veroverden de Russen 200.000 vierkante kilometer grondgebied, met onder meer de steden Lwów en Wilno, ten koste van slechts vierduizend slachtoffers. Stalin kreeg de heerschappij over meer dan vijf miljoen Polen, vierenhalf miljoen etnische Oekraïners, een miljoen Wit-Russen en een miljoen Joden.

De uitgehongerde bevolking van Warschau klampte zich nog steeds vast aan de hoop op hulp uit het westen. Een blokhoofd van de luchtbeschermingsdienst vertrouwde een kennis toe: 'Je weet toch hoe de Britten zijn. Ze doen er lang over om een besluit te nemen, maar nu zullen ze toch zeker komen.' Miljoenen Polen waren in eerste instantie verbijsterd en daarna in toenemende mate verontwaardigd over de passiviteit van hun veronderstelde vrienden. Een officier van de cavalerie schreef: 'Wat was er toch aan de hand in het westen, vroegen we ons af, en wanneer zouden de Fransen en Engelsen hun offensief inzetten? We begrepen niet waarom onze bondgenoten zo lang wachtten om ons te helpen.' Op 20 september zei de Poolse ambassadeur in Londen in een radioboodschap tegen zijn volk thuis: 'Landgenoten! Weet dat uw offer niet voor niets is, en dat de betekenis en zeggingskracht ervan hier buitengewoon sterk worden gevoeld (...) onze vele bondgenoten verzamelen zich al (...) De dag zal komen dat de zegevierende

vaandels (...) uit vreemde landen naar Polen zullen terugkeren.' Maar zoals graaf Raczyński later schreef, was hij zich er al bij het uitspreken van deze woorden van bewust dat ze 'weinig meer waren dan een poëtisch verzinsel. Waar waren al die geallieerden?'

In Parijs had de Poolse ambassadeur, Juliusz Łukasiewicz, een bittere woordenwisseling met de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Georges Bonnet. 'Het is niet goed! U weet dat het niet goed is!' zei hij. 'Een verdrag is een verdrag en dat moet worden nageleefd! Realiseert u zich wel dat elk uur dat u de aanval op Duitsland uitstelt (...) de dood betekent voor duizenden Poolse mannen, vrouwen en kinderen?' Bonnet haalde zijn schouders op: 'Wilt u dan dat er in Parijs vrouwen en kinderen worden afgeslacht?' De Amerikaanse correspondentie Janet Flanner schreef vanuit Parijs: 'Het lijkt inderdaad alsof er nog steeds pogingen worden ondernomen om de

oorlog tegen te houden, om te voorkomen dat hij in alle ernst begint — misschien wel pogingen van in verlegenheid gebrachte regeringsleiders die niet de geschiedenis willen ingaan als degenen die de lont in het kruitvat hebben gestoken, of pogingen om rekening te houden met de moedige maar verwarde gemoedstoestand van de verschillende bevolkingen. Dit moet vast de eerste oorlog zijn die miljoenen mensen aan beide zijden als vermijdbaar zijn blijven zien, zelfs nadat hij officieel was uitgeroepen.’

De Fransen voelden helemaal niets voor een grote aanval op de Siegfriedlinie, zoals Winston Churchill bepleitte, en nog minder voor bombardementen op Duitsland, waarmee het represailles van dat land zou uitlokken. Ook de Britse regering weigerde de RAF opdracht te geven Duitse doelwitten aan te vallen. Het conservatieve Lagerhuislid Leo Amery schreef minachtend over premier Neville Chamberlain: ‘Hij had zo’n hekel aan oorlog dat hij zich vast had voorgenomen er zo min mogelijk aan te doen.’ Een hoofdartikel in *The Times* wekte bij Poolse lezers de indruk dat de spot werd gedreven met hun benarde situatie: ‘Bij de worsteling van hun gefolterde land zullen de Polen zich tot op zekere hoogte misschien getroost voelen door de wetenschap dat ze de sympathie, sterker nog, het diepe respect hebben, niet alleen van hun bondgenoten in West-Europa, maar van alle beschaafde mensen over de hele wereld.’

Er wordt wel beweerd dat de geallieerden medio september 1939, toen het grootste deel van het Duitse leger in Polen bezig was, een ideale kans hadden voor een offensief op het westelijk front. Maar Frankrijk was psychisch nog minder op zo’n initiatief voorbereid dan militair, en het kleine expeditieleger van Groot-Brittannië, dat nog onderweg was naar het vasteland, had weinig kunnen uithalen. De Duitsers hadden elke aanval waarschijnlijk kunnen weerstaan zonder dat hun activiteiten in het oosten erdoor werden gehinderd, en de traagheid van de Franse en de Britse regeringen weerspiegelde de wil van hun bevolking. Pam Ashford, een secretaresse uit Glasgow, schreef op 7 september in haar dagboek: ‘Vrijwel iedereen denkt dat de oorlog over drie maanden voorbij zal zijn (...) Een heleboel mensen vinden dat het niet veel zin meer heeft om door te gaan als Polen kapot is.’

De Polen hadden kunnen weten dat hun bondgenoten zo passief zouden zijn, maar het cynisme daarvan was verbijsterend. Een moderne historicus, Andrzej Suchcitz, heeft geschreven: ‘De Poolse regering en militaire autoriteiten waren bedrogen en verraden door hun westerse bondgenoten. Ze waren niet van plan Polen daadwerkelijk militaire steun te verlenen.’ Terwijl de ondergang van Warschau dreigde, verklaarde burgemeester Stefan Starzyński in een radio-uitzending: ‘Het noodlot heeft ons de plicht opge-

legd de eer van Polen te verdedigen.' Een Poolse dichter prees zijn verzet later in kenmerkend emotionele bewoordingen:

En hij zei, toen de stad nog slechts een rauwe, rode massa was,
 'Nooit geef ik me over.' Laat de huizen branden
 Laat alles waar ik trots op ben tot stof bombarderen.
 Wat zou het dat er een kerkhof op mijn dromen groeit?
 U immers, die deze plek ooit zult bezoeken, zult zich herinneren
 Dat sommige dingen ons dierbaarder zijn dan de mooiste muren
 van onze stad.

Aan het eind van de derde week van de veldtocht was het Poolse verzet gebroken. De hoofdstad was nog niet bezet, louter omdat de Duitsers de stad eerst wilden vernietigen alvorens de ruïnes op te eisen. Urenlang, dagenlang werden de genadeloze bombardementen voortgezet. De verpleegster Jadwiga Sosnkowska beschreef taferelen die zich op 25 september bij haar ziekenhuis in de buurt van Warschau voordeden:

De optocht van gewonden uit de stad was een eindeloze dodenmars. Het licht ging uit, en allemaal, artsen en verpleegkundigen, moesten we rondlopen met kaarsen in onze handen. Omdat zowel de operatie- als de verbandkamers waren verwoest, werd het werk gedaan op gewone tafels in collegezalen, en door gebrek aan water konden de instrumenten niet worden gesteriliseerd, maar moesten ze worden schoongemaakt met alcohol (...) terwijl de menselijke wrakstukken op tafel werden gelegd, probeerde de chirurg tevergeefs de levens te redden die door zijn vingers glipten (...) Tragedies volgden elkaar op. Een keer was het slachtoffer een meisje van zestien. Ze had een prachtige bos goudblond haar, haar gezicht was teer als een bloem en haar mooie saffierblauwe ogen stonden vol tranen. Haar twee benen waren tot aan de knieën een bloederige massa, waarin je geen bot van vlees meer kon onderscheiden; ze moesten beide boven de knie worden geamputeerd. Voordat de chirurg begon boog ik me over het onschuldige kind heen om haar bleke voorhoofd te kussen, om mijn hulpeloze hand op haar gouden hoofd te leggen. Ze stierf rustig in de loop van de ochtend, als een bloem die door een genadeloze hand was geplukt.

Beroepsmilitairen moeten zich wel harden tegen de verschrikkingen van de oorlog, maar de zelfvoldane houding die Duitse generaals aannamen tegenover zowel het karakter van hun nationale leider als het moorddadige avontuur waaraan ze medeplichtig waren geworden, moet het nageslacht wel

schokken. Generaal Erich von Manstein wordt algemeen beschouwd als de beste Duitse generaal van de oorlog. Naderhand beweerde hij trots zijn taak als officier als een heer te hebben vervuld. Maar zijn notities tijdens de Poolse veldtocht en later verraden de ongevoeligheid die kenmerkend was voor zijn kaste. Hij was blij met de inval: 'Gezien de houding van de westerse mogendheden tot nu toe heeft de Führer een belangrijke beslissing genomen. Zijn aanbod om de Poolse kwestie op te lossen was zo hoffelijk dat Engeland en Frankrijk — als ze écht vrede willen — Polen onder druk hadden moeten zetten om het te accepteren.' Vlak na het begin van de veldtocht bracht Von Manstein een bezoek aan een eenheid waarover hij eerder het bevel had gevoerd. 'Het was ontroerend om te zien hoe verheugd de staf was toen ik plotseling kwam opdagen (...) Cranz [Von Mansteins opvolger] zei me dat het een genot was om zo'n goed opgeleide divisie in de oorlog aan te voeren.'

In een brief aan zijn vrouw beschreef Von Manstein zijn dagelijkse routine tijdens de veldtocht, waarin hij onder Von Rundstedt in Legergroep Zuid diende als stafchef: 'Ik sta om halfzeven op, duik in het water [om te gaan zwemmen], om zeven uur op kantoor. Ochtendverslagen, koffie, dan werken of op stap met R[undstedt]. Om twaalf uur 's middags veldkeukens hier. Dan een halfuur pauze. 's Avonds na de maaltijd, die we evenals het middagen met de officieren van de generale staf gebruiken, komen de avondverslagen. En zo gaat het door tot halftwaalf.' Het contrast is sterk tussen de rust van het legerhoofdkwartier en de enorme menselijke tragedie die zijn operaties tweewegbrachten. Von Manstein tekende een bevel dat de Duitsers die Warschau omsingelden moesten schieten op elke vluchteling die probeerde weg te komen: om een snelle afloop van de veldtocht te forceren en gevechten in de straten van de stad te vermijden, was het makkelijker als de bewoners tijdens de bombardementen niet uit de hoofdstad konden ontsnappen. Persoonlijk was Von Manstein echter zo overgevoelig dat hij wel eens wegliep uit de ruimte waar Von Rundstedt aan het woord was, omdat hij niet tegen de grove taal van zijn baas kon. Hij was in zijn nopjes toen Hitler op 25 september op bezoek kwam om hem te feliciteren en schreef aan zijn vrouw: 'Het was mooi om te zien hoe blij de militairen overal waren als de Führer langsreed.' De morele ontaarding die het gedrag van Wehrmacht-officieren de hele oorlog zou kenmerken, was in 1939 al zichtbaar.

Klemens Rudnicki, een Poolse officier van de cavalerie, beschreef de benarde situatie waarin zijn regiment en zijn geliefde paarden zich bevonden op 27 september, de avond voordat Warschau viel: 'Rood opblaiende vlammen verlichtten onze paarden, die stom en roerloos bij de muren van het Łazienki Park stonden, als gezadelde skeletten. Een paar waren er al dood,

andere bloedden en hadden grote, gapende wonden. Cenzor, het paard van Kowalski, was nog in leven, maar lag op de grond, met zijn ingewanden eruit gerukt. Nog niet zo lang geleden had hij in Tarnopol de wisselbeker van het leger gewonnen. Hij was onze trots. Een schot in zijn oor maakte een einde aan zijn lijden. De volgende dag zou iemand waarschijnlijk een stuk uit zijn lendenen snijden om zijn honger te stillen.'

Warschau capituleerde op 28 september. De kleine kapitein Krysk van de 3de Legergroep van Rudnicki verklaarde geëmotioneerd dat hij het bevel tot overgave had afgewezen: 'Morgenochtend gaan we de Duitsers aanvallen om onze traditie, dat het 9de Regiment Lansiers zich nooit overgeeft, hoog te houden.' Rudnicki raadde het hem af. Samen verborgen de officieren van het regiment hun vaandel in de Sint-Antoniuskerk in de Senatorska, het enige gebouw dat tussen kilometers puin nog overeind stond. Met spijt bedacht Rudnicki dat het Poolse leger beter in de diepte opgesteld had kunnen worden, om een langdurige verdediging vol te kunnen houden, in plaats van in een zwakke vooruitgeschoven linie die eenvoudig te doorbreken was. Dat zou echter 'in strijd zijn geweest met onze natuurlijke ambitie — en met onze militaire tradities en de hoop een grote mogelijkheid te worden'.

Op 29 september gaf het Modlin-leger zich ten noorden van Warschau over aan de Duitsers, die dertigduizend man gevangennamen. De georganiseerde weerstand verzwakte, het schiereiland Hel viel op 1 oktober en het laatste gedocumenteerde gevecht vond op 5 oktober plaats bij Kock, ten noorden van Lublin. Honderdduizenden mannen vielen in Duitse handen, terwijl velen nog met moeite konden vluchten. De jonge vlieger B.J. Solak was ontroerd toen hij onder een boom een luchtmachtkolonel zag zitten terwijl de tranen over zijn gezicht rolden. Feliks Lachman was een van de vele Polen die moesten denken aan *Gone with the Wind*, dat hij zojuist had gelezen. Terwijl hij zijn huis uit vluchtte, bedacht hij: 'Al was het landgoed Tara verlaten, Scarlett O'Hara ging door vuur en water naar de plaats waarvan ze wist dat ze er thuishoorde. Nu hadden wij voor eens en voor altijd de mensen en dingen verlaten die in ons leven onze sociale, intellectuele en emotionele omgeving waren geweest. We bewogen ons doelloos in het luchtledige.' Na een luchtaanval op de stad Krzemieniec zag Adam Kruczkiewicz op straat een oude Jood 'die bij het lijk van zijn vrouw stond (...) te vloeken en te tieren. Hij schreeuwde: "Er bestaat geen God! Hitler en de bommen zijn de enige goden! Er bestaat geen genade en mededogen in de wereld!"'

Een paar Poolse cavalerie-eenheden wisten naar Hongarije te ontsnappen, waar ze hun wapens inleverden. In de kazerne van het 3de Hongaarse Regiment Huzaren werden de uitgeputte vluchtelingen tot hun ontroering

begroet door officieren van die eenheid, onder leiding van de oude kolonel Von Pongratsch, in vol ceremonieel tenue. Een paar dagen later, toen de Polen naar een interneringskamp vertrokken, omhelsde de besnorde veteraan ieder van hen persoonlijk ten afscheid. Dergelijke ouderwetse hoffelijkheden waren welkom, omdat ze in het meedogenloze universum waarin de meeste Polen zich nu bevonden niet meer bestonden.

Generaal Władysław Anders bracht zijn uitgeputte en uitgedunde eenheid naar het oosten om aan de Duitsers te ontsnappen. Tussen een menigte vluchtelingen en verdwaalde militairen spoorden de mannen zingend hun uitgemergelde paarden aan. Toen kwamen ze het Rode Leger tegen, en Anders stuurde een verbindingsofficier naar het plaatselijke Sovjethoofdkwartier om een veilige doorgang naar de Hongaarse grens te vragen. Daarop werd de Pool van al zijn bezittingen beroofd en met executie bedreigd. Russische kanonnen begonnen de Poolse stellingen te bestoken. Anders beval zijn mannen zich in kleine groepen op te splitsen en zelf hun weg te zoeken naar Hongarije. Zelf werd hij zwaargewond met een heleboel anderen gevangengenomen. Een Russische officier zei zelfvoldaan tegen hem: 'Wij zijn nu goede vrienden van de Duitsers. Samen gaan we vechten tegen het internationale kapitalisme. Polen was het instrument van Engeland en daarom moest het ten onder gaan.' Regina Lempicka was een van de honderdduizenden Polen die in de maanden daarop willekeurig door de Russen werden aangehouden en naar Kazachstan getransporteerd. Haar grootmoeder en nichtje kwamen tijdens hun ballingschap om van de honger, terwijl haar broer, die militair was, werd neergeschoten. Later beschreef ze de ervaring van haar familie in Russische handen als 'een gruwelijke droom'. Toen een groep Poolse militairen onder bewaking van het Rode Leger bij de grens over een brug moest marcheren, zei een gevangene somber: 'Nu zijn we in Rusland. We zullen nooit meer terugkeren.' Tadeusz Żukowski schreef: 'Vanaf dat moment leek de hele wereld te veranderen: de lucht was anders, de grond en de mensen waren anders. Een vreemd gevoel, alsof er iets kapot barstte, alsof het leven je in de steek liet en je opeens in een donkere grot viel, een pikdonkere ondergrondse gang.' Een vrouw zei minachtend tegen een Poolse gevangene op weg naar de goelag: 'Jullie Poolse aristocraten, jullie fascistten! Hier in Rusland zul je eens leren wat werken is. Hier zul je sterk genoeg zijn om te werken, maar te zwak om de armen te onderdrukken!'

Ongeveer anderhalf miljoen Polen, voornamelijk burgers die in het verloren gegane oostelijke gedeelte van hun land uit hun huis waren verdreven, begonnen in de maanden daarop aan een lijdensweg van gevangenschap en hongersnood in Sovjethanden, die zo'n driehonderdvijftigduizend mensen het leven kostte. In veel gezinnen waren geen mannen meer aanwezig

omdat die op staande voet waren gedeporteerd. Op 5 maart 1940 stuurde het hoofd van de Sovjetveiligheidsdienst, Lavrenti Beria, Stalin een memorandum van vier pagina's, waarin hij voorstelde hogere Poolse officieren en anderen die als leiders van de Poolse samenleving werden aangemerkt te liquideren. Hij benadrukte dat degenen die in de Sovjetkampen gevangen zaten, dienden te worden onderworpen aan 'toepassing van de zwaarste straf — dood door de kogel'. Stalin en andere leden van het Politbureau stemden officieel in met dit voorstel. In de weken daarop vermoordden NKVD-beulen in verschillende Sovjetgevangenis ten minste vijftigduizend Polen, ieder met een enkele kogel in het achterhoofd. Hun lichamen werden gedumpt in massagraven in de bossen bij Katyn ten westen van Smolensk, in Minsk en op andere plaatsen; het grootste daarvan werd in 1943 tot hun plezier door nazi's ontdekt.

Geen Rus werd ooit voor Katyn aangeklaagd, wat grond gaf aan later geuite beschuldigingen dat de geallieerde processen voor oorlogsmisdaden na 1945 'overwinnaarsrecht' vormden. In oktober 1939 vroeg een Pool die door functionarissen van de NKVD werd verhoord bitter: 'Hoe is het mogelijk dat de Sovjet-Unie, een progressieve en democratische staat, vriendschappelijke betrekkingen onderhoudt met het reactionaire nazi-Duitsland?' Zijn ondervrager antwoordde koel: 'U hebt het mis. Momenteel voeren wij een neutrale politiek tegenover de strijd tussen Engeland en Duitsland. Laat ze maar bloeden — dat maakt ons sterker. Wanneer ze volkomen zijn uitgeput, komen wij tevoorschijn als de sterke, frisse partij, doorslaggevend in de laatste fase van de oorlog.' Zijn woorden lijkten de aspiraties van Stalin juist weer te geven.

Toen Hitler op 5 oktober een bezoek bracht aan Warschau, wees hij op de puinhopen en richtte hij zich tot buitenlandse correspondenten: 'Heren, u hebt zelf gezien wat voor misdadige dwaasheid het was om te proberen deze stad te verdedigen (...) Ik zou alleen willen dat bepaalde staatslieden in andere landen, die heel Europa in een tweede Warschau lijken te willen veranderen, de kans kregen om, net als u, te zien wat oorlog werkelijk betekent.' Burgemeester Starzyński van Warschau werd naar Dachau afgevoerd, waar hij vier jaar later werd vermoord. In het Poolse leger waren zeventigduizend man gedood en honderdveertigduizend gewond, voorts vielen er vele duizenden burgerslachtoffers. In het Duitse leger bedroeg het aantal slachtoffers zestienduizend doden en dertigduizend gewonden. Ongeveer zevenhonderdduizend Poolse militairen werden gevangenen van Hitler. In Londen werd een niet-gekozen Poolse regering in ballingschap ingesteld.

Toen de Britse chef van de generale staf, generaal Sir Edmund Ironside, de uit Polen teruggekeerde officier Adrian Carlton de Wiart ontmoette, merkte hij smalend op: 'Nou, die Polen van jou hebben ook niet veel ge-

daan.' Zijn uitspraak maakt duidelijk hoe teleurgesteld de Britten en Fransen waren in hun hoop dat het Poolse leger de Wehrmacht zoveel schade zou toebrengen dat de westelijke geallieerden alleen nog maar het laatste zetje zouden hoeven te geven. Carlton de Wiart antwoordde: 'We zullen nog wel eens zien wat anderen doen.' Een opvallend groot aantal Polen besloot in ballingschap te gaan en alles wat hun vertrouwd en lief was achter te laten om de strijd tegen Hitler voort te zetten. Zo'n honderdvijftigduizend van hen trokken naar het westen, veelal na een gedenkwaardige, moeilijke reis. Het was verreweg de grootste vrijwillige uittocht uit een van de landen die uiteindelijk door Duitsland onder de voet werden gelopen en hij toonde aan hoe hartstochtelijk de Polen hun strijd wilden voortzetten. Naar het westen gevluchte ballingen waren verbaasd door de warme ontvangst die ze ontvingen in het fascistische Italië, waar een mensenmassa hen toejuichte: '*Bravo Polonia!*'

Gevechtspiloot-instructeur Witold Urbanowicz gaf voordat hij van zijn vliegveld vertrok een radio en zijn zijden overhemden aan de schoonmaakster van zijn kamers en zijn officiële avondtenue aan de portier, en ging toen met zijn cadetten met de bus op weg naar Roemenië. Bijna een jaar later werd hij een van de beste jachtvliegers van de RAF aan de stuurknuppel van een Hurricane. Ongeveer dertigduizend Polen, van wie een derde bestond uit piloten en grondpersoneel van de luchtmacht, arriveerden in Groot-Brittannië, en later kwamen er nog veel meer. Een van hen had een houten propeller bij zich, een symbool waaraan hij zich tijdens zijn reis van meer dan 4500 kilometer hardnekkig had vastgeklampt. Veel anderen sloten zich een hele tijd later, na hun vrijlating uit stalinistische gevangenschap, in het Midden-Oosten bij het Britse leger aan. Die mannen zouden een veel opmerkelijker bijdrage aan de geallieerde oorlogsinspanning leveren dan Groot-Brittannië aan die van hun land.

Polen werd het enige door Hitler bezette land waar geen samenwerking bestond tussen de veroveraars en de veroverden. De nazi's bestempelden de Polen voortaan als slaven, en kregen daarvoor een onverzoenlijke haat terug. Toen prinses Virgilia Sapieha tussen een massa vluchtelingen de grens naar de onzekere veiligheid overstak vroeg haar dochtertje: 'Zijn er in Roemenië ook bommen?' De prinses antwoordde: 'Nu zijn er geen bommen meer. Er is hier geen oorlog. We gaan naar een plaats waar de zon schijnt en waar kinderen kunnen spelen waar ze maar willen.' Het meisje hield aan: 'Maar wanneer gaan we naar huis, naar papa?' Haar moeder kon haar geen antwoord geven. Weldra zou er in heel Europa geen plaats meer zijn die kinderen of volwassenen een veilige haven bood.

Hitler wilde Polen veroveren, maar zoals zo vaak had hij geen duidelijk plan voor wat er daarna moest gebeuren. Pas toen duidelijk werd dat Stalin

positief stond tegenover de ondergang van het land besloot de Duitse heerser het westen van Polen te annexeren. Al voor de oorlog deden de nazi's Polen graag af als een *Saisonstaat* — een tijdelijke staat. Nu zou het helemaal geen staat meer zijn en kreeg Hitler de macht over gebieden waarin vijftien miljoen Polen, twee miljoen Joden, een miljoen Volksduitsers en twee miljoen andere minderheden woonden. Een van zijn voornaamste eigenschappen was een reflexmatige haat tegen al degenen die zich tegen zijn wil verzetten. Die haat tegen de Polen — en uiteraard met name tegen de Poolse Joden — kwam al snel tot uitdrukking. Vlak na het begin van de bezetting kwam Szmulek Goldberg uit Łódź op een dag terug van zijn werk, 'toen er verwarring heerste op straat. Mensen renden wild alle kanten uit. Iemand hield stil en pakte mijn mouw vast. "Verstop je! Verstop je!" gilte hij. "De Duitsers nemen Joden onder bedreiging met een vuurwapen gevangen en voeren ze weg op vrachtauto's." Goldberg zag vrachtwagens vol gevangenen voorbijrijden, een eerste voorproefje van Hitlers plannen met zijn volk. Enkele weken na de verovering van Polen waren de eerste duizend Joodse burgers vermoord.

In Groot-Brittannië schreef Tilly Rice, een moeder uit Londen die met haar kinderen naar een vissershaven in het noorden van Cornwall was geëvacueerd, op 7 oktober, na de voltooiing van de verovering van Polen: 'In het huishouden waar ik logeer werd het allemaal ontvangen met een verbijsterd stilzwijgen (...) De oorlog is nog steeds aan de gang, maar als iets wat ver weg is en wat maar af en toe invloed heeft op het reilen en zeilen van deze gemeenschap (...) Ook mijn eigen reacties op de hele situatie worden met de dag onverschilliger.' Groot-Brittannië en Frankrijk hadden Duitsland de oorlog verklaard om Polen te redden. Nu dat land niet meer bestond, werden de Poolse vertegenwoordigers als overbodig uit de Geallieerde Hoge Oorlogsraad gezet. Veel Britse en Franse politici en burgers vroegen zich af waarom de oorlog eigenlijk werd voortgezet en hoe hij doeltreffend kon worden gevoerd. De Amerikaanse ambassadeur in Londen, Joseph Kennedy, zei laconiek tegen zijn Poolse collega: 'Waar ter wereld kunnen de geallieerden de Duitsers wél in een oorlog verslaan?' Kennedy was onbeschaamd in zijn antipathie tegen Engeland, hij was een draaijer en een defaitist, maar zijn vraag was gegrond en de geallieerde regeringen hadden er geen goed antwoord op. Na de val van Polen wachtte de wereld verbijsterd af wat er nu ging komen. Omdat Frankrijk en Groot-Brittannië geen zin hadden om het initiatief te nemen, zou Adolf Hitler naar eigen goeddunken het verdere verloop van de oorlog bepalen.

2

GEEN VREDE, WEINIG OORLOG

In november 1939 maakte het Noorse Nobelcomité bekend dat het had besloten dat jaar geen vredesprijs toe te kennen omdat er in een groot deel van Europa oorlog heerste. Maar nu Polen was gevallen, beschouwden veel Britten en Fransen de oorlog die hun regering hun opdrong als zinloos. Bij de oostgrens van Frankrijk stond het Franse leger, met van oudsher een klein Brits contingent op de linkerflank, tegenover Duitse troepen, maar de geallieerden waren niet happig op offensieve operaties, zeker niet zolang ze niet beter waren bewapend. De Poolse veldtocht had laten zien hoe effectief de Wehrmacht en de Luftwaffe waren, maar het was nog niet duidelijk hoe sterk ze eigenlijk waren. Generaal Lord Gort, die het bevel voerde over het Britse Expeditieleger, was geschokt door de toestand van een aantal reserve-eenheden die zich in oktober bij zijn vijf slecht uitgeruste divisies aansloten. Hij zei dat hij zoiets in het Britse leger niet voor mogelijk had gehouden: 'De mannen hadden nog geen bestek en mokken.'

Het inzetten van geallieerde troepen werd ernstig bemoeilijkt door de Belgische neutraliteit. Men ging ervan uit dat Duitsland bij een aanval in het westen dezelfde strategie zou volgen als in 1914, en door België zou oprukken, maar koning Leopold weigerde Hitler een excuus voor een inval te geven door Engelse en Franse troepen op zijn grondgebied toe te laten. De legers op de geallieerde linkervleugel brachten de ijskoude winter van 1939 daarom voornamelijk door met het bouwen van verdedigingswerken aan de Franse grens, die ze bij een Duitse aanval weer zouden opgeven om België in te trekken. Anders dan vrijwel alle landen op het vasteland kon Groot-Brittannië, dat pas laat de dienstplicht had ingevoerd, geen grote reserves van opgeleide militairen mobiliseren. De Britten gingen prat op hun antimilitaristische traditie, maar het gebrek aan mankracht betekende wel dat hun land de sterkste macht van Europa de oorlog verklaarde, terwijl het maar nauwelijks versterking kon bieden aan de Franse legers die op de

grond en in de lucht tegen Duitsland werden ingezet. Of en wanneer er een grondinitiatief zou komen, hing af van de wil van de regering in Parijs. Frankrijk was al eerder dan Groot-Brittannië begonnen met de herbewapening maar wachtte nog steeds op de levering van grote orders tanks en vliegtuigen. De geallieerden waren te zwak voor een confrontatie met de Wehrmacht, maar ook voor een effectieve luchtaanval op Duitsland, zo ze dat al gewild hadden. Tijdens de winter van 1939 voerde de RAF alleen sporadisch aanvallen met bommenwerpers uit op Duitse oorlogsschepen, overdag en boven zee; veel vliegtuigen gingen verloren en het batig resultaat was nihil.

Met een beetje gezond verstand hadden de geallieerde regeringen kunnen weten dat Hitler niet met een gewapend treffen in het westen zou wachten totdat zij daarvoor adequaat uitgerust waren. Maar ze maakten zich halsstarrig wijs dat ze de tijd aan hun kant hadden. Voorlopig wilden ze het Duitse Rijk met hun maritieme kracht een blokkade opleggen. Gamelin had het over een groot grondoffensief in 1941 of 1942. Intussen klampten de twee regeringen zich vast aan de hoop dat het Duitse leger en het Duitse volk 'verstandig zouden worden' en zouden erkennen dat een langdurige strijd niet vol te houden was. In Polen had Hitler met zijn roekeloze drang naar gebiedsuitbreiding zijn laatste triomf geboekt, aldus het hyperoptimistische denken van de geallieerden: verstandige Duitsers zouden de nazi's omverwerpen, waarna de geallieerden met een volgend regime een schikking konden treffen.

De geallieerden gaven hun gezamenlijke besluitvorming gestalte in een Hoge Oorlogsraad, een instelling die bij het vorige Europese conflict pas in het laatste oorlogsjaar was opgericht. Er werd afgesproken dat de Britten en Fransen de kosten van de oorlog zouden delen, volgens de verhouding 60:40, naargelang de relatieve omvang van hun economie. Het beleid en optreden van de Franse regering werd sterk beïnvloed door angst voor links, dat immers een vijfde colonne van Stalin kon zijn. In het belang van de nationale veiligheid werden in oktober 1939 vijfendertig communistische parlementsleden geïnterneerd, zevenentwintig van hen werden in maart 1940 berecht en merendeels veroordeeld tot gevangenisstraffen tot vijf jaar. Bovendien werden zo'n drieduizendvierhonderd communistische activisten gearresteerd en meer dan drieduizend buitenlandse communistische vluchtelingen geïnterneerd.

Een van de fouten die de geallieerden maakten bij hun strategie, voor zover ze die hadden, was dat ze zich concentreerden op de opbouw van hun legers, terwijl het moreel maar weinig aandacht kreeg. Frankrijk en Engeland hadden Duitsland de oorlog verklaard, maar er gebeurde niets wezenlijks, en de regeringen hadden geen oog voor de ondermijnende invloed die het nietsdoen had op de algemene stemming. Veel Fransen en Britten leken

de oorlogsinspanningen doelloos: hun land had beloofd te gaan vechten, maar deed dat toch niet. De Fransen waren uiterst gevoelig voor de economische last om 2,7 miljoen man onder de wapenen te houden. Ze drukten de Britten op het hart dat actie gewenst was, waar dan ook, als het maar niet aan het westelijk front was. Met de 1,3 miljoen Fransen die in de Eerste Wereldoorlog waren gesneuveld nog in gedachten, schrokken ze ervoor terug weer een bloedbad op hun grondgebied uit te lokken. Hun voorstellen voor operaties in de periferie — een Balkanfront in Saloniki bijvoorbeeld, om de Duitse agressie daar voor te zijn — vonden in Londen echter geen genade. De Britten waren bang dat zo'n actie juist de Italianen zou prikkelen om gemene zaak te maken met Duitsland. Britse ministers wilden in het openbaar niet eens spreken over de vorming van een 'antifascistisch front', uit vrees Benito Mussolini op de kast te jagen.

Niet in staat om geloofwaardige militaire doelstellingen te definiëren hunkerden veel Britse en Franse politici naar een provisorische vrede met Hitler, met als voorwaarde dat hij zijn territoriale ambities enigszins matigde om zijn gezicht te kunnen redden. Hun bevolkingen voelden dat aan en bedachten uitdrukkingen als *The Phoney War* [de schijnoorlog] en, met een woordspeling op de *Boer War*, *The Bore War* [de saaie oorlog]. Het Britse instituut voor sociaal onderzoek Mass Observation signaleerde 'een sterk gevoel in het land dat die ellendige oorlog niet de moeite waard is (...) We vrezen dat Hitler in deze oorlog de eerste publiciteitsslag heeft gewonnen. Hij heeft zijn volk een enorm succesverhaal bezorgd — Polen'.

De invloed van die maandenlange passiviteit op het moreel van de Franse troepen is moeilijk te overschatten. In november 1939 gaf de Britse korpscommandant Alan Brooke zijn indruk van een parade van het Franse Negende Leger: 'Zelden heb ik een groter zootje ongeregeld gezien (...) ongeschoren mannen, onverzorgde paarden, geen greintje trots op zichzelf of op hun eenheid. Wat me echter nog het meest schokte, was de uitdrukking op het gezicht van deze mannen: een ontevreden en opstandige blik (...) Ik vroeg me zelfs af of Frankrijk nog wel sterk genoeg is om in deze oorlog zijn plicht te doen.' Poolse ballingen, van wie er zich inmiddels enkele duizenden bij het Franse leger hadden aangesloten, bezagen die halfhartige houding van hun bondgenoten met ontzetting: de piloot Franciszek Kornicki schreef dat 'zowel de Franse communisten als de fascistten ons tegenwerkten, en in Lyon wemelde het van de eersten. De ene dag was iemand vriendelijk tegen je, de dag daarop werd je door iemand anders de huid vol gescholden.'

De schrijver Jean-Paul Sartre schreef op 26 november als Franse militair in zijn dagboek: 'Alle mannen die met mij zijn vertrokken waren in het begin een en al geestdrift (...) maar nu stikken ze van verveling.' Een andere

militair, Georges Sadoul, schreef op 13 december: 'De dagen verstrijken, eindeloos en leeg, zonder dat we ook maar iets te doen hebben (...) De officieren, voornamelijk reservisten, denken er hetzelfde over als de manschappen (...) Je voelt dat ze de oorlog zat zijn, ze zeggen keer op keer dat ze naar huis willen.' Op 20 februari 1940 noteerde Sartre: '(...) de oorlogsmachine draait stationair (...) Gisteren nog zei een sergeant, met een glimp van onnozele hoop in zijn ogen, tegen me: "Als je het mij vraagt, komt de zaak wel goed. Engeland zal water in de wijn doen."'

De Britten waren al even teleurgesteld. Jack Classon, een jonge winkelbediende uit Everton in Lancashire, schreef aan een vriend die in het leger zat: 'De oorlog lijkt ook niet erg op te schieten, hè? De ene dag lezen we 's ochtends iets in de krant, de volgende dag wordt het weer ontkend en het is de dood voor de verkoop. Je kunt mijn sombere stemming toeschrijven aan de zwarte gordijnen die in de winkel hangen en de blauw geverfde ramen die je aanstaren als je naar boven gaat (...) De organist Henry Croudson is al een week of zo te gast in de Curzon-bioscoop (...) sommige mensen genieten meer van hem dan van de film, want zijn populairste nummer is momenteel "We're Going To Hang Out The Washing On The Siegfried Line" [in het Nederlands vertaald als: 'Waarom hangt de was niet aan de Siegfriedlijn?']. Het publiek breekt de tent af als hij dat speelt.'

Anderhalf miljoen Britse vrouwen en kinderen die als gevolg van de dreiging van Duitse bombardementen uit de steden waren geëvacueerd, kregen vreselijk heimwee op het onbekende platteland. Een van hen, de negenjarige Derek Lambert uit de Londense voorstad Muswell Hill, herinnerde zich later: 'We lagen met gebalde vuisten in een vreemd bed. Onze tenen stootten tegen lauwe warmwaterkruiken en onze vingers tegen de zijden zakjes met oude lavendel in de kussenslopen. Er krijste een uil, vleugels streken langs het raam. Ik herinnerde me de geluiden uit Londen, van verre treinen en motorfietsen, takken die van de lijsterbes braken, de hond van de burens, het gebrom van de radio, de vijfde traprede die kraakte en het geschraap van kelen om halfelf; ik herinnerde me het vertrouwde behang waarop je met een kano door groene stroomversnellingen kon peddelen of met een trein de randen van het gras opzij veegde (...) We jankten van ellende.'

De meeste evacués waren afkomstig uit de onderste lagen van de samenleving en gaven in hun gastgezinnen op het platteland aanstoot met hun onverzorgde kleding en hun ongeregelde gewoonten: stadskinderen die de crisis van de jaren dertig hadden meegemaakt, waren er niet aan gewend op vaste tijden te eten, sommigen aten zelfs niet met mes en vork. Ze deden zich te goed aan alles wat ze maar te pakken konden krijgen — een snee brood met margarine, fish-and-chips — en aten dat lopend op, evenals

voedsel uit blik en snoep. Ze lustten geen soep, toetjes of groenten, op aardappelen na. Velen van hen lieten merken dat ze zich niet thuis voelden door kleine overtredingen te begaan. De gewoonten van hun moeders vervulden de bezadigde landelijke gemeenschappen met afgrijzen. 'De dorpsbewoners moesten vooral niets hebben van evacués vanwege hun smerige gewoonten en hun grove taal', schreef Muriel Green, een garagehulp uit Snettisham in Norfolk. 'Hier in het dorp komt het niet vaak voor dat je vrouwen hoort vloeken of in een openbare gelegenheid ziet. De dorpsbewoners zagen hen met afgrijzen uit de pub komen. De eigenaar van het vakantiekamp zei: "Je had moeten zien hoe ze die drank achterover sloegen." Toen er met Kerstmis nog steeds geen bommen waren gevallen, waren de meeste evacués weer terug thuis in de stad, tot wederzijdse opluchting van henzelf en van de plattelandsbewoners die hun onderdak gaven.'

Hoe weinig de Britse oorlogsinspanning ook voorstelde, symbolen waren er genoeg: openbare gebouwen die met zandzakken werden beschermd, versperringsballonnen die boven Londen zweefden, strikte verduistering wanneer het donker was. Tijdens de hele oorlog kwamen er meer mensen om door ongelukken vanwege de verduistering dan door de Luftwaffe: in de laatste vier maanden van 1939 vielen er 4133 doden bij verkeersongevallen, van wie 2657 voetgangers, bijna tweemaal zoveel als in dezelfde periode in 1938. Nog meer mensen kwamen om door andere ongelukken: in een enquête van het onderzoeksbureau Princeton in december 1940 zei zo'n 18 procent van de ondervraagden dat ze gewond waren geraakt terwijl ze rondtasten in het donker; driekwart van de respondenten was van mening dat de voorzorgsmaatregelen in verband met luchtaanvallen moesten worden versoepeld. De veiligheidsvoorschriften werden zo strikt nageleefd dat twee militairen die in de Old Bailey wegens moord ter dood waren veroordeeld en daarna hun gasmasker in het beklagdenbankje lieten liggen, een berisping kregen. Tweeënhalf miljoen mensen waren aangesloten bij de burgerbescherming.

Grote grasvelden en openbare ruimtes in de steden werden bestemd voor de teelt van graan en groenten. Arthur Street, een boer uit Wiltshire, ploegde op last van de regering zijn grasland om en trainde zijn geliefde jachthond als trekhond. Veel rijpaarden waren ongeschikt voor dat nederige werk, maar de 'racehond' van Street 'draafde naar huis als een gentleman', zoals de boer het uitdrukte, 'en sinds die dag trekt hij de melkkar of de strooier bij het inzaaien van tarwe, ploegt hij en doet hij zonder mankeren allerlei karweitjes. (...) Wat hij er zelf van denkt, weet ik niet. Hij heeft geen idee van wat er achter hem aan sleept en ratelt, en aan de stand van zijn oren is te zien dat hij zich er wel een beetje zorgen over maakt. Maar omdat we hem nog nooit in de steek hebben gelaten, rekent hij erop dat we dat nu

ook niet doen, en dus doet hij zijn oorlogswerk als de gentleman die hij is.' Voor boeren die in de jaren dertig maar ternauwernood aan een faillissement konden ontkomen, brak nu plotseling een tijdperk van welvaart aan.

Zevenhonderd Britse fascisten werden geïnterneerd, maar de meeste aristocraten die met Hitler hadden geflirt, werden ontzien. 'Het is werkelijk schokkend dat al die lords die voor de oorlog connecties met het naziregime hadden de dans ontspringen', klaagde de Britse communiste Elizabeth Belsey in een brief aan haar man, die in het leger zat. Als de Britten de Franse politiek ten aanzien van communisten hadden nagevolgd, zouden er talloze vakbondsleden en veel intellectuelen zijn opgesloten, maar ook zij bleven op vrije voeten. De stemming was nog altijd tamelijk zorgeloos: in een advertentie in *The Times* maakte het Royal Victoria Hotel in St. Leonards-on-Sea reclame met zijn attracties: 'De balzaal en de aangrenzende toiletten zijn gas- en splinterbestendig gemaakt'. In advertenties voor huispersoneel was van de oorlogsbelasting weinig te merken: 'Gezocht: tweede dienstmeisje van drie; loon £ 42 per jaar; gezin met twee dames in de huishouding en negen bedienden.' De aartsbisschop van Canterbury verklaarde dat christenen voor de overwinning mochten bidden, maar de aartsbisschop van York was het daar niet mee eens. Hoe rechtvaardig de strijd ook was, zei hij, het was geen heilige oorlog: 'We moeten voorkomen dat we voor elkaars onheil gaan bidden.' Sommige geestelijken spoorden hun gemeente aan de Almachtige te vragen hun naastenliefde te schenken: 'Bewaar mij voor bitterheid en haat jegens de vijand.' Britse christenen reageerden echter woedend toen de paus Hitler in november een gelukwens stuurde nadat hij was ontsnapt aan een moordaanslag.

Honderdduizenden jongemannen kregen in Engeland een militaire opleiding, met onvoldoende uitrusting en onzekere verwachtingen, al gingen ze er wel van uit dat een aantal van hen zou omkomen. Luitenant Arthur Kellas van het Border Regiment nam als vanzelfsprekend aan dat hij het wel zou overleven, maar speculeerde over het lot van zijn medeofficieren: 'Ik vroeg me af wie van hen het loodje zouden leggen. Zou het Ogilvy zijn, zo'n aardige kerel, die zo bezorgd is om zijn moeder in Dundee? Of Donald, zo knap, zelfverzekerd en zo tevreden met zichzelf? Of Hunt, pasgetrouwd en succesvol in de city? Germain? Dunbar? Perkins, die we zo genadeloos hebben gepest? Of Bell, op wie we zo jaloers waren toen hij met het eerste bataljon in de Franse linie naar de overwinning werd gestuurd, die als eerste van ons werd bevorderd tot de 'eerste vijftien', en die zo'n mooie zus in Whitehaven achterliet? Tenslotte was dat ook met onze vaders gebeurd. Vermoedelijk zou onze oorlog heel veel lijken op die van hen.'

Ze waren nog zo jong. Vlak voordat de achttienjarige Doug Arthur naar Frankrijk werd gestuurd, paradeerde hij als soldaat van het reserveleger met

zijn eenheid bij een kerk in Liverpool. Beschaamd zag hij hoe een vrouw in een groepje ontroerd toekijkende huisvrouwen naar hem wees: 'Moet je die zien, meiden', zei ze meewarig. 'Die hoort thuis te zijn bij z'n moeder. Maak je maar geen zorgen, jochie, het komt allemaal goed. God zegene je, joh. Hij zal goed voor je zorgen. Die klootzak van een Hitler heeft heel wat uit te leggen. Ik wou dat ik hem 'ns flink onder handen kon nemen, die verdomde smeerlap.'

De Amerikaanse president, Franklin Roosevelt, schreef op 30 oktober 1939 aan zijn Londense ambassadeur, Joseph Kennedy: 'Hoewel er in de [Eerste] Wereldoorlog geen sterke leider in Groot-Brittannië is opgestaan, kan dat in deze oorlog wel anders zijn, want ik ben geneigd te denken dat het Britse publiek nederiger is dan voorheen en langzaam maar zeker genoeg krijgt van die houding van "doormodderen" van vroeger.' Het optimisme van de Amerikaanse president bleek uiteindelijk gerechtvaardigd, maar pas na vele maanden van 'doormodderen'.

De volgende oorlogshandeling leidde wereldwijd tot nog meer verbijstering en loyaliteitsconflicten, want ze kwam niet voor rekening van Hitler, maar van Stalin. Zoals alle Europese tirannen beoordeelde de Russische leider het ontstane conflict op grond van de kansen die het hem bood om zijn gebied te vergroten. Nadat hij in het najaar van 1939 Oost-Polen had bemachtigd, probeerde hij de strategische positie van de Sovjet-Unie te verbeteren door Finland binnen te trekken. Dat land, een grote, dunbevolkte wildernis van meren en bossen, was een van de vele staten waarvan de grenzen — en eigenlijk ook de staat zelf — nog niet oud waren, en dus makkelijk aanvechtbaar. Tot de napoleontische oorlogen had het land deel uitgemaakt van Zweden, waarna het door Rusland was bestuurd tot 1918, toen de Finse antibolsjewieken zegevierden in een burgeroorlog.

In oktober 1939 besloot Stalin de veiligheid van Leningrad, dat op nog geen 50 kilometer van de Sovjetgrens lag, te versterken door de nabijgelegen Finse grens terug te dringen over de Karelsche landengte en de Finse eilanden in de Oostzee te bezetten. Bovendien had hij zijn zinnen gezet op de nikkelmijnen aan de Finse noordkust. Een Finse delegatie die was ontboden om de eisen van Moskou in ontvangst te nemen, wekte internationale verbazing door die af te wijzen. Het leek een bizar idee dat een land van 3,6 miljoen mensen het Rode Leger zou kunnen weerstaan, maar de Finnen, hoe slecht bewapend ook, waren nationalistisch tot op het waanzinnige af. Arvo Tuominen, een vooraanstaand Fins communist, verwierp het voorstel van Stalin om een marionettenregering te vormen en dook onder. Hij verklaarde: 'Het zou fout zijn, het zou misdadig zijn, het was niet de weerspiegeling van de vrije heerschappij van het volk.'

Op 30 november voerden Russische vliegtuigen om tien voor halftien de eerste van vele aanvallen met bommenwerpers uit op Helsinki, waarmee ze weinig verwoestten, behalve het Sovjetgezantschap én de zenuwen van de Britse ambassadeur, die onmiddellijk vroeg te worden ontheven van zijn post. Russische troepen trokken op verschillende plaatsen de grens over en de Finnen graptten: 'Ze zijn met zovelen en ons land is maar zo klein, waar vinden we plaats om ze allemaal te begraven?' De landsverdediging was toevertrouwd aan de tweeënzeventigjarige maarschalk Carl Gustav Mannerheim, held uit vele oorlogen, waarvan de Finse burgeroorlog de laatste was. Toen hij als tsaristisch officier in Lhasa was gestationeerd, had hij de Dalai Lama pistool leren schieten. Mannerheim sprak zeven talen, waarvan Fins nog het minst vloeiend. Qua lengte kon hij zich meten met Charles de Gaulle, dat hij hard kon zijn had hij bewezen bij de zuiveringen van de verslagen Finse communisten in 1919–1920.

Tijdens de jaren dertig had Mannerheim dwars over de Karelische landengte een verdedigingslinie laten bouwen die zijn naam droeg. Hij maakte zich geen illusies over de strategische kracht van zijn land en had aangedrongen op verzoening met Stalin, maar toen zijn landgenoten ervoor kozen te gaan vechten, nam hij met koele professionaliteit de verdediging ter hand. Voor de Russische aanval hadden de Finnen de tactiek van de verschroeide aarde toegepast en honderdduizend burgers geëvacueerd uit de grensgebieden. Sommigen van hen namen een indrukwekkend gelaten houding aan ten opzichte van het offer dat ze moesten brengen: grenswachten die een oude vrouw kwamen waarschuwen dat ze haar huis moest verlaten, zagen toen ze terugkwamen om het in brand te steken verbaasd dat ze het voor haar vertrek nog had geveegd en schoongemaakt. Op tafel lagen lucifers, aanmaakhout, en een briefje: 'Als je je land een geschenk geeft, dan wil je ook dat het er als nieuw uitziet.' Maar het was verschrikkelijk om de huizen en installaties in de buurt van de nikkelmijnen bij Petsamo te vernietigen, die met buitengewoon zware arbeid en moeite binnen de poolcirkel waren gebouwd. Het grensgebied werd vol boobytraps gelegd: mijnen die afgingen door middel van valstrikken, om het ijs op te blazen als de indringers over bevroren meren zouden aanvallen.

Stalin trok twaalf divisies uit voor een aanval op twaalf plaatsen. Zijn soldaten kregen meestal te horen dat Finland de Sovjet-Unie had aangevallen, maar sommigen konden dat niet geloven en waren verbijsterd. Kapitein Ismael Achmedov hoorde een Oekraïense boer zeggen: 'Vertel me eens, kameraadcommandant, waarom voeren we deze oorlog? Heeft kameraad Vorosjilov op het partijcongres immers niet verklaard dat we geen centimeter van andermans land willen hebben en nog geen centimeter van dat van ons afstaan? En nou gaan we vechten? Waarvoor?' Een officier probeerde uit